

MORLAČKI SVIJET U DJELU IVANA LOVRIĆA

Livajić, Ante

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:093376>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Diplomski rad

MORLAČKI SVIJET U DJELU IVANA LOVRIĆA

Ante Livajić

Mentor: dr. sc. Vjeran Kursar, Docent

ZAGREB, 2020.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet u Zagrebu

Odsjek za povijest

Diplomski studij povijesti istraživački smjer, modul Ranonovovjekovna povijest

MORLAČKI SVIJET U DJELU IVANA LOVRIĆA

World of Morlachs in Ivan Lovrić's work

Ante Livajić

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 67 stranica, broj reprodukcija itd. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Alberto Fortis, Bilješke o Putu po Dalmaciji, Ivan Lovrić, Morlaci, vlasi

Mentor: dr. sc. Vjeran Kursar, doc., Filozofski fakultet u Zagrebu

Ocjenjivači: dr.sc. Marko Šarić, doc., Filozofski fakultet u Zagrebu; dr.sc. Hrvoje Petrić, red. prof., Filozofski fakultet u Zagrebu; dr. sc. Vjeran Kursar, doc., Filozofski fakultet u Zagrebu

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

SAŽETAK

U vrijeme prosvjetiteljstva Europa konačno sabire svoja saznanja o novootkrivenom svijetu te među pitanjima koja daju odgovore za daljnji razvitak, postavljaju se i pitanja koja se tiču prošlosti. Prosvjetiteljska saznanja o prošlosti su temeljena na prestižnim ostacima Rimskog Carstva počela su se propitivati otkrićem novog svijeta i primitivnih naroda koji su imali sličan civilizacijski napredak kao što su ga imali Rimljani. S ovim saznanjima Europljani počinju putovati u teško dostupna, zaraćena i nedovoljno istražena mjesta u Europi tražeći ostatke rimske kulture. U tim mjestima su naišli na primitivan narod koji je izazivao zgražanje u očima istraživača.

Među tim istraživačima se našao i Alberto Fortis iz Padove, plemić koji je od malena slušao priče koje su kružile u salonima. U želji za znanjem i istraživanjem, zaredio se u augustinski red koji mu je omogućio visoko obrazovanje. U Dalmaciju odlazi istraživati više puta, dijelom privatnim sponzorstvom dijelom kao službenik Mletačke Republike. Na svojim putovanjima upoznaje Morlake te ih u svom djelu *Put po Dalmaciji*, opisuje svojom romantičarskom sklonošću. Morlake ostatku Europe predstavlja kao „dobre divljake“. Iako navodi da je svojim djelom želio pomoći tom narodu, stvorio je negativnu sliku o Morlacima koja se dugo vremena održala. Na njegovo djelo, reagirao je Sinjanin Ivan Lovrić koji je u svojoj kritici pokušao ispraviti nepravdu koja je pogodila njegove sunarodnjake.

Ivan Lovrić, prosvjetitelj, racionalist i liječnik obrazovan u Italiji, manje je poznat u hrvatskoj povijesti. Napisao je djelo *Komentari o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice* u kojem kritizira djelo Alberta Fortisa. To djelo je izazvalo veliku kritiku među obrazovanim ljudima u zapadnoj Europi i na istočnojadranskoj obali na koju Lovrić nije mogao odgovoriti zbog svoje prerane smrti. Pod utjecajem kritike, ostaje zapamćen u historiografiji kao mladi, neuki, ljubomorni, senzibilni, morlački sin i kao referenca na Fortisovo djelo.

Ovaj diplomski rad će se baviti komparacijom poglavlja *O opisu Morlaka* koje su napisali Fortis i Lovrić. Naglasak je na Lovrićevom pogledu i reakciji na Fortisovo djelo, u kojoj autor ne ublažavajući primitivnu realnost Morlaka, pokušava obraniti njihovu ljudskost. Dodatne analize Lovrićeva djela otkrivaju skrivenu poruku kojima se dokazuje prestižno podrijetlo Morlaka, zatrtu dugotrajnim ratovima i nebrigom njihovih vladara.

Ključne riječi: Alberto Fortis, Bilješke o Putu po Dalmaciji, Ivan Lovrić, Morlaci, vlasi

ABSTRACT

During The age of Enlightenment, scholars in Europe have started collecting and systemizing the knowledge about newly discovered world and formulating questions which will lead to further development, which rose questions about it's past.. The majority of historical information which was available and used by scholars of the age of the enlightenment was based on the scriptures and foundlings from the prestigious ruins of Roman Empire. Scholars then started to question their knowledge of underdeveloped, primitive people with minimal civilizational development that lived on the edge of the civilised world of that time, just as Romans had in their time. Due to new information Europeans organised expeditions to heavily accessible, warring and unknown places on borders of Europe, seeking remains of Roman culture. Upon arrival they stumbled upon people so primitive it left explorers stupefied.

One of these explorers was Alberto Fortis from Padua, a nobleman who was raised listening to all the stories that circulated through the literary salons and coffeehouses, places where philosophers and scientists exchanged and discussed their ideas. With a passion for knowledge and exploring the unknown, Alberto later joined the Augustinian order where he received higher level education. He went several times to Dalmatia for research purposes. The trips were commissioned privately as well as by the Venetian Republic. On his journeys he met the Morlachs and in his work *Viaggio in Dalmazia* describes them with romanticizing tendencies. He represented Morlachs to the rest of the Europe as “noble savages”. Even though his true intention as to help those people, his work and research resulted in formation of negative perception of Morlachs which was considered accurate for a long time. Ivan Lovrić from Sinj, reacted to his piece with critique, trying to correct injustice brought to his people.

Ivan Lovrić was an esteemed rationalist in the Age of Enlightenment and medic educated in Italy, less known in Croatian historiography. He wrote *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis, coll'aggiunta della vita di Socivizca* where he criticized Fortis' work. This piece triggered huge criticism among educated people in Western Europe and on the east Adriatic coast, to which, because of his early death Lovrić unfortunately couldn't respond. Under the influence of those critics, he will remain remembered in historiography as young, inexperienced, jealous, sensitive, Morlachian son and as reference to Fortis' piece.

This master's thesis will deal with comparison of chapter *De costume de morlacchi* written by both Fortis and Lovrić. The accent is on Lovrić's point of view and reaction on Fortis' work, in which, without lowering the primitive reality of the Morlach people, he tried to defend their humanity. Additional analyses of Lovrić's piece uncover the hidden message which proves prestigious origins of Morlachs, wiped out by long-lasting wars and the negligence of their rulers.

Key words: Alberto Fortis, Ivan Lovrić, Morlachs, Osservazioni del viaggio in Dalmazia, vlachs

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Ante Livajić, diplomant na Istraživačkom smjeru – Modul ranonovovjekovna povijest diplomskoga studija povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Morlački svijet u djelu Ivana Lovrića* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, [datum]

Vlastoručni potpis

SADRŽAJ

1.	UVOD.....	1
2.	PROSVJETITELJSTVO.....	2
2.1.	MLETAČKA REPUBLIKA.....	2
2.2.	PROSVJETITELJSKI LIMES.....	4
3.	TKO SU MORLACI.....	7
4.	IVAN LOVRIĆ.....	14
5.	ALBERTO FORTIS I VIAGGIO IN DALMAZIA.....	16
6.	KRITIKE „OSSERVAZIONA“.....	19
7.	OPISI MORLAKA.....	24
7.1.	FORTISOVI MORLACI.....	26
7.2.	LOVRĆEVI MORLACI.....	33
8.	ŠTO JE ČITAO LOVRIĆ.....	42
9.	„MIT O MORLACIMA“.....	51
10.	ZAKLJUČAK.....	59
11.	IZVORI.....	61
12.	LITERATURA.....	61
13.	LINKOVI.....	61

1. UVOD

Kada sam završavao preddiplomski studij Povijesti Jadrana i Mediterana dobio sam savjet profesorice Marije Benić Penave da se „potrudim izaći iz dubrovačke priče“. Razmišljajući o tom savjetu odlučio sam se vratiti korijenima, u mjesta koja su odgojila moje pretke; moju majku i oca, i u kojima sam i sam proveo komadiće svog djetinjstva. Sela u „imockim brdima“, siromašna i ponosna, gledajući na polje i grad pored jezera dan danas ljubomorno čuvaju neke običaje i duh staroga vremena. Šarm tog okruženja kojeg tvore zagasito crvena, svijetlo siva i sve nijanse zelene, narančaste i žute boje koje nudi krški krajolik, ali i temperament naroda koji ovaj kraj nosi u svakoj bori na licu bile su polazišna točka pri odabiru moje teme. Tradicija koja je vezana za moje pretke bila je povod da odaberem temu rada koja se odnosi na Dalmatinsku zagoru. Morlački svijet u djelu Ivana Lovrića je produkt diskusija o temama i idejama koje sam imao s profesoricom Zrinkom Blažević i svojim mentorom, profesorom Vjeranom Kursarom.

Dalmatinska zagora je smještena u zaleđu istočnojadranske obale gdje prevladava brdsko planinski krajolik. To je područje dio *triplex confiniuma* ili imperijalnog višegraničja, „ipsilona“ koji je tvorio granice između Mletačke Republike, Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva na kojem je višestoljetnim ratnim sukobima ostavljen nezahvalan posao za povjesničara. Vlasi ili Morlaci, ljudi koji su se nastanjivali uzduž granica, nastali su miješanjem više naroda koji su kroz vremenske periode nastanjivali područje Balkana. Prvo miješanje je bilo između staroblakanskog stanovništva i stanovništva Rimskog Carstva koje je 212. godine ubrzano stjecanjem rimskog građanskog prava narodima van Apeninskog poluotoka. Ta asimilacija se nasilno prekinula velikom seobom naroda kada romanizirano stanovništvo bježi u zaklon na područje Dinarida i Šarsko-Pinskog masiva gdje nastavlja živjeti. Osmanskom ekspanzijom u 15. stoljeću slavenski došljaci bježe prema planinskim masivima gdje ih dočekuje sad već staro romansko stanovništvo. Dok se europski *Zapad* interesirao za odnose snaga vladajućih, nova otkrića i nova znanja, Vlasi su stagnirali pod ratnim zbivanjima na višegraničju.

U doba prosvjetiteljstva kultura na zapadu doseže visoku razinu te zaboravlja svoje korijene. Kultura i standardi koji su tražili pridržavanje velikog broja pravila kao i gubitak morala i osjećaja za svoje sunarodnjake natjerao je intelektualnu masu da pokuša naći gdje su se izgubili dobri stari običaji. *Zapad* je krenuo u potragu za primitivnim narodima koji žive neiskvareni u skladu sa prirodom. Među tim istraživačima našao se Alberto Fortis koji opijen

svojim otkrićem piše o Vlasima kao „dobrim divljacima“ stvarajući svoje najpoznatije djelo *Viaggio in Dalmazia*. Njegov rad je zapeo za oko Ivanu Lovriću koji je u to vrijeme boravio u Padovi na posljednjoj godini studija medicine. Kao potomak Morlaka, Lovrić je u ime svojih narodnjaka komentirao i ispravio Fortisovo djelo. Kao nepoznanica *Zapadu*, Lovrićeva kritika nije prihvaćena, već je izazvala lavinu protukritika na koje nije odgovorio zbog svoje iznenadne smrti.

Tema u kojoj je glavni lik Ivan Lovrić posebno me je privukla zato što je u našoj starijoj historiografiji uglavnom ostao poznat kao sporedan lik i dodatna referenca na glavna djela Alberta Fortisa. U novoj historiografiji se daje mali dio pažnje njegovom djelu, ali su ponovno ostala dominantna mišljenja o njegovoj nekompetentnosti, mladenačkoj strasti, predromantičarskoj senzibilnosti i naravno o njegovom neslavnom padanju u „zamku morlačke egzotičnosti“ koju mu je postavio i danas slavljeni Alberto Fortis.

U fokusu ovog rada je poglavlje „O običajima Morlaka“ koje Lovrić piše kao odgovor na svjetski najpoznatije istoimeno poglavlje Alberta Fortisa. Kao glavni cilj rada postavio sam si izazov u kojemu ću raslojavanjem gore navedenog poglavlja dokazati u potpunosti drugu dimenziju i ideju ambicioznog Ivana Lovrića. Ovim analizama će se i utvrditi svrhu Lovrićeva u vremenu njegova nastajanja i autorovo mjesto u hrvatskoj historiografiji. S obzirom da smatram da je Ivan Lovrić bio perfekcionista, u njegovom djelu tražim sakrivene poruke koje je ostavio svojim čitateljima. Analizama koje ću provoditi u djelu u više navrata namjeravam prolaziti kroz tekst od početka do kraja te pritom izvlačiti različite slojeve koji u potpunosti ističu druge detalje. Prvi sloj je osnovna komparacija dva dijela. U toj komparaciji bit će suprotstavljena Lovrićeva i Fortisova poglavlja o običajima Morlaka u kojima je naglasak na generalnim stavovima koje autori iznose. Drugi sloj će se sastojati od literature koju je Lovrić čitao i to u svrhu dokazivanja znanstvenog aparata i popularne literature koja se koristila u vrijeme prosvjetiteljstva. I konačno treći sloj bi, u kombinaciji prve dvije analize, trebao oblikovati dobro složenu slagalicu koju je Lovrić sakrio u svom radu za sve one koji su povjerovali Fortisu.

2. PROSVJETITELJSTVO

2.1. MLETAČKA REPUBLIKA

U razdoblju prosvjetiteljstva Mletačka Republika pretrpjela je velike gubitke u Egeju protiv Osmanlija te je njeno prvenstvo u trgovini oduzeto od strane Nizozemske, Engleske, Portugala i Španjolske. Otkrićem novog kontinenta i novih puteva prema Istoku, trgovina na Mediteranu

ne jenjava. Naprotiv, u mediteranski bazen ulaze engleski, portugalski i nizozemski brodovi, od kojih Venecija gubi primat u posredničkoj trgovini. Republika je dodatno morala izdvajati velika sredstva za ratne izdatke i vojne pohode. Izgubljenim strateški važnim posjedima i sigurnim lukama od Osmanlija, izgubila je i uporišta u koja je donedavno besplatno uplovljavala. Gubitak luka i porezi koji su joj u tim lukama naplaćivani drugi su u nizu uzroka koji su joj vidno umanjili ekonomsku moć i dobit. Ipak, višestoljetna tradicija i kultura pretvoreni su u mit, a Venecija je postala glavna pozornica i kulturni centar svijeta. Venecija postaje mjesto gdje se u isto vrijeme može vidjeti velika dekadencija i raskoš. Dok mletačka industrija pati, u gradu se promovira visoka moda i raskoš.¹ U Veneciji postupno propada industrija zbog toga što se nije prilagodila slobodnom tržištu već je država čvrsto držala kontrolu nad cijenama robe. Obrtnici u laguni nisu imali slobode koje su uživale strane kompanije pa dolazi do značajnog pada zaposlenosti. Od 1500 zaposlenih u suknarstvu krajem 18. stoljeća ostalo ih je samo 600. Jednako se dogodilo i s proizvodnjom svile koja je brojala 12000 zaposlenih, a pala je na niskih 1000. Staklarske tajne otoka Murana postale su poznate diljem Europe gdje se one unaprijeđuju modernom kemijom. Ista stvar se dogodila i s proizvodnjom čipke. Jedine djelatnosti koje su u Veneciji cvale su bile ribarstvo, uvoz i prodaja roblja.² Zbog velikog ekonomskog pada država je dopustila prostituciju i kockanje, čak je i sama organizirala lutrije i razne svečanosti u salonima i na trgovima. Buran život u laguni dovodio je ljude iz brojnih država zbog inspiracije ili rasonode gdje su pod svjetlima salona ili kasina trošili svoju ušteđevinu. Bogatiji pučani i vlastela još su uvijek pratili posljednju modu oblačeći svilene čarape, majice od lana, baršunaste hlače i cipele s kopčom koje su podsjećale na stare renesansne dane. Kao kulturno središte, Mlečani su svijetu predstavili duge hlače koje su se tradicionalno nosile u Osmanskom Carstvu, a koje su zamijenile do tad upotrebljavane hlače do koljena. Način odijevanja dopunile su perike, šminka, detaljno obojane i dragim kamenjem optočene lepeze, no najvažniji je bio nakit poput ogrlica, narukvica i naušnica koji je bio neizostavan element te se nosio gotovo u svakoj prilici. Raskošan grad je tražio mjesto za zabavu pa je svaki krug ljudi imao svoja okupljališta i kavane u koje su se družili. Ti klubovi su organizirali maskenbale, razne igre i igre na sreću koje su zaokupljale i mamile ljude.³ U ovoj cijeloj slikovitoj priči ulogu su imali i sveci i povijesne obljetnice održavane u velikim raskošnim procesijama koje su išle od crkve do crkve, a podržavao ih je Senat koji je staru

¹ Will and Ariel Durant, *The story of civilization: part X, Rousseau and revolution, A history of Civilization in France, England, and Germany from 1756, and in the Remainder of Europe from 1715, to 1789*, New York: Simon and Schuster, 1967. 229.

² W. and A. Durant, *The story of civilization* 230.

³ W. and A. Durant, *The story of civilization* 230-231.

antičku parolu „kruha i igara“ odlučio provoditi u djelo. Provođenjem ovih igara i procesija, uspjeli su se održati na vlasti, a da su podanici koliko toliko zadovoljni. U ovakvom gradu, religija je imala velik problem s porocima koji su obilježavali galantan život. Isusovci su bili izbačeni iz Venecije 1606. te su se uz velika ograničenja vratili u grad pedeset godina kasnije. Nisu se smjeli miješati u trgovinu, a provjeravao se njihov utjecaj na edukaciju i politiku. S velikom kontrolom i cenzurom vjerskih institucija, ali i raskošnim životom koji je jedan građanin vodio, vjera u laguni je postala nesvjesna navika pohađanja rituala i vjere.⁴ Prosvjetiteljske knjige i ideje su se zabranjivale, no ipak su te ideje nalazile put kojim će doći do grada u laguni. Djela francuskih filozofa Voltairea, Rousseaua, Helvetusa i Diderota, iako zabranjena, bila su česti gosti u mletačkim salonima gdje je aristokracija konstantno razglabala o njihovu sadržaju.⁵

2.2. PROSVJETITELJSKI LIMES

U salonima i na sveučilištima nastaje niz društveno-humanističkih znanosti poput antropologije i etnologije. Pojačava se interes za putopise i za etnografska zapažanja u kojima empirijska metoda doživljava svoju kontroverznu afirmaciju.⁶ Upravo je Voltaire, čija su štiva plijenila pažnju mletačkih salona, promijenio dotad poznatu perspektivu gledanja na svijet podijeljen na sjever i jug te je unio danas poznatu podjelu na zapad i istok. Ovakva podjela u 18. stoljeću je nastala zbog nepoznavanja zemalja istočne Europe koje su bile neuobičajene destinacije za ljude sa *Zapada*. Putovanja i otkrivanja nisu bila novost u europskom krugu. Zadnja tri stoljeća Europljani se upuštaju na put u nepoznatom smjeru: istražuju, zapisuju uspoređuju i donose nova saznanja natrag na europski kontinent. Kao filozofski pokret, prosvjetiteljstvo je dovelo veliku sumnjičavost u salone pa su se novopridošle informacije morale provjeriti. Osim ovih rutinskih putovanja u kojima se utvrđuje prijašnje znanje, ostalo je istražiti i ekstreme: Tihi ocean i polarne pojaseve.⁷ Mapiranja prilikom putovanja su uglavnom bila usporedba i asocijacije koje su razvile ideju o novoj podjeli. Kroz isprepleteni kulturno politički kontekst prilikom istraživanja druge, nepoznate ljudske kulture, putovanja iz *Zapada* su postali projekti u kojima se kroz filozofsku geografiju „spoznaje svega o svemu“ stvarala nova podjela s naglaskom, ne na barbarski sjever, već istok.⁸ Percepcija *Zapada* je da

⁴W. and A. Durant, *The story of civilization* 229, 232.

⁵ W. and A. Durant, *The story of civilization* 230.

⁶ Alen Tarfa, „Dodir Mediterana i istočne Europe u svijetlu 'Filozofske geografije',“ *Metodički ogledi*, 18 (2011.) 1, 67-68.

⁷ Charles W. J Withers, *Placing the Enlightenment, Thinking geographically about the Age of reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2007. 88-89.

⁸ Larry Wolf, *Inventing Eastern Europe, The map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, California: Stanford University Press, 1994. 6.

su te kulture bile na nižoj evolucijskoj stepenici; živjeli su kreposno, u skladu s prirodom, slobodni od poroka civiliziranog društva. Stanovnici su predstavljali velik izazov kod razmišljanja i stvaranja teorija o ljudskom i društvenom razvoju. Navedena saznanja dovela su prosvjetitelje do pitanja što zapravo znači biti civiliziran ili što zapravo znači biti čovjek.⁹ Nije se daleko trebalo ići od same Europe, bilo je potrebno samo zaviriti dalje od Beča, ali i u unutrašnjost Baltičke obale.

Kao primjer, svoja zapažanja o putu od Berlina preko Varšave do Moskve je zapisao Louis-Philippe de Segur. Izlazeći iz Prusije primjećuje kako izlazi iz civilizacije. Segur je opisivao poljski krajolik kao šumovito more isprekidano otocima i poljima. Narod je siromašan i porobljen, sela su prljava, a kolibe izgledaju gotovo kao u divljaka gdje za primjer navodi Hune, Skite, Venete, Slavene i Sarmate. Poljaci su oštri, ali neorganizirani ratnici. Žene su im čvrsta karaktera i pune junaštva. Zemlju je opisao kao da u jednom trenutku prolazi kroz desetak stoljeća od jednom. Glavno obilježje Poljske je bilo da je zapela u srednjem vijeku gdje još uvijek vlada feudalni poredak u kojem su barbari uništili sve do najmanjih ostataka Rimskog Carstva. Monarhistički duh pomiješan je republikanskim, feudalni duh s jednakošću, a isprepliću se i siromaštvo i bogatstvo. Ove velike kontradikcije zbunile su Segura te je stvorio stereotipe koji su se proširili prosvjetiteljskim zapadom.¹⁰ William Cox, koji je rekreirao Segurov put ulazeći u Rusiju, opisao ju je gore nego što je Segur opisao Poljsku. Prva zamijećena stvar koju je opisao i kojom je napravio distinkciju od zapadnog svijeta bila je kosa. Na *Zapadu* su kosu skraćivali, no u Rusiji je ljudima padala preko obrva i ušiju te se kratila oko vrata. Druga primjedba je način na koji se oblače i u što se oblače. Žene nisu pratile novu modu. Nosile su bijeli komad tkanine oko glave, oko vrata su vješale šarolike ogrlice, a na noge su umjesto čarapa omotavale tkaninu koje su vezale sandalama ukrašene plavom vrpcom. Muškarci su nosili grubu odjeću, oko pasa su imali ovješenu janječju kožu i sjekiru. Segur je takav životni stil opisao kao polu divlji, dok je Cox bio radikalniji, ne da su poludivlji, već da su divlji i primitivni. Cox je zaključio kraj svog putovanja rekavši da je put od Moskve do St. Peterburga bio vidljiv napredak od barbarizma do civilizacije.¹¹ Kao dodatan primjer, Charles-Marie markiz od Salaberrya (dalje Salaberry) se zaputio za prijestolnicu „Orijenta“. Krenuo je iz Beča prema Carigradu i već je u Mađarskoj na putu za Budim počeo primjećivati iste stvari i običaje kao što su ih Segur i Cox na svom putu za Moskvu opisali. Prije puta Salaberry je doznao da su Mađari tartarskog podrijetla pa je njegov put bio obilježen glavnim primjedbama

⁹ C. W. J Withers, *Placing the Enlightenment* 90.

¹⁰ L. Wolf, *Inventing Eastern Europe* 17-20.

¹¹ L. Wolf, *Inventing Eastern Europe* 31-32, 35.

na nastambe i krajolik. Opisao je nastambe seljaka poput divljačkih baraka, a spominjao je i prostrana plodna tla koja su bila neobrađena. Mađarsko veličanje Budima kao prvog grada u svijetu („the first city of the world“) Salaberry, kao i sve ostalo, nije shvaćao ozbiljno. On je to veličanje uspoređivao s Voltaireovim *Candidom* i njegovim fiktivnim gradom Thunder-ten-tronckh. Ova usporedba je povučena zbog toga što je smatrao da Mađari, kao i Candide nikada nisu vidjeli neki drugi grad. Putujući južno od Budima, Salaberry je svjedočio ratnim razaranjima opisujući razorena sela u kojima su neki „bijednici“ bili kao „lutajući duhovi oko kriпти.“ Nastavljajući dalje kroz Vlašku prema Bukureštu primijetio je da su ljudi gotovo isti kao i oni u Rusiji. Kod tih ljudi zgražavalo ga je njihovo zavijanje koje su „kao životinje“ ispuštali dok su se dozivali, a zbog prebačene janjeće kože preko ramena i sjekire okačene oko pasa bili su mu sinonimi primitivnosti. U Bukureštu je naišao na „prve uzorke Orijentalnih običaja.“ Najočitije su bile ženske nošnje. Njegov neprijateljski pristup svemu osmanskom je rastao približavajući se svojoj destinaciji što se moglo očitovati isticanjem predrasuda o ljudima i krajoliku. U petak je pokušao ući u džamiju u Jedrenu, na što mu je zabranjen ulazak pa psujući i vrijeđajući vjernike i imama odlazi u Carigrad gdje pri istraživanju grada ulazi u džamiju i daje svoj opis u kojemu govori da sve džamije „izgledaju u potpunosti isto.“¹²

Ovi primjeri su samo kapi koje su pobudile rijeku stereotipa o *Istoku* ili kako Larry Wolf u djelu *Inventing Eastern Europe* ovaj način promatranja naziva: „the eighteenth-century gaze upon Eastern Europe.“¹³ To „odmjeravanje“ o kojem Wolf govori zapravo je izraz nezrelosti i nerazumijevanja *Zapada* nastalo potrebom za definiranjem prirode, ljudskog utjecaja i ponašanja na samom *Zapadu*. Zakoni i odredbe koji su definirali sve uži izbor prihvatljivog ponašanja prilikom razvoja *Zapada* rezultirali su kolektivnim zaboravom primitivnih početaka, odnosno polako su marginalizirale i odvajale primitivne stvari i običaje. Kroz Rani novi vijek, ljudi su postajali sve više osjetljivi na primitivan način života koji nije zadovoljavao standarde zapadnjačkog života uvjete za život pa se tako gradovi popločavaju te postoji određeni kod ponašanja i oblačenja: daju se zabrane na odlaganje fekalija i puštanje životinja po ulicama (nešto kasnije u potpunosti je zabranjeno držanje životinja u gradu) itd. Sam proces marginaliziranja primitivnih običaja bio je spor te su kroz vrijeme ljudi u gradovima izgubili pojam o tim običajima koji su prije vladali. Ulazeći pod „stakleno zvono“ ostali su zapanjeni i zaprepašteni slobodom izbora i načinom života kojeg nudi njima nepoznat primitivan novootkriveni kraj. Orijentalizam nastaje dominacijom *Zapada* koji je ušao u

¹² L. Wolf, *Inventing Eastern Europe* 45-48.

¹³ L. Wolf, *Inventing Eastern Europe* 44.

samozadanu misiju restrukturiranja i posjedovanja autoriteta nad *Istokom*, što je u krajnjem ishodu dovelo do izdvajanja istočne Europe iz Europe.¹⁴

3. TKO SU MORLACI

Iako su na dinarskom području socijalne strukture bile stalne, demografske strukture su bile dinamične. Taj planinski prostor bio je područje migranata, nomada, polunomada, zbjegova i kolonizacija. Najveći broj ljudi u tim područjima je bio potisnut osvajanjima od kojih su tri najveća početkom nove ere: rimska ekspanzija, seoba Slavena u 6 i 7. stoljeću i osmanska osvajanja u 14. i 15. stoljeću. Baš u ovom zadnjem velikom bijegu se asimiliraju starobalkanske i južnoslavenske kulture kojima nastaje ranonovovjekovni Vlah.¹⁵

Sve do dolaska Slavena ime Vlah se ne spominje na Balkanu već ime nastaje od strane Slavena i Bizantinaca u potrebi za definiranjem starobalkanskih društvenih skupina koje su se do tada nalazile na istom prostoru. Slaveni su nepoznatim susjedima davali ime Vlah te je ono od područja do područja imalo drugo značenje. Za nekoga na području Panonije i Morave Vlasi su bili Talijani, za Slavene u zaleđu srednjeg Jadrana Vlasi su bili romanski primorci dok su za one u unutrašnjosti Vlasi bili oni koji su se bavili transhumantnim stočarstvom.¹⁶ Transhumantno stočarstvo ili transhumanca je ekstenzivni seminomadski sustav stočarstva koji je zasnovan na uzgoju velikih stada ovaca na visokim pašnjačkim prostranstvima, nastao kao posljedica prirodnih faktora i ovisio je prije svega o kvaliteti pašnjaka. Pred hladnim vremenom, snijegom i ledom pastiri su se sa stadom povlačili u nizinu, primorje i doline gdje su uvjeti prihvatljiviji, a zatopljenjem su se vraćali na planinske proplanke. Ta dva perioda omeđena su *Durđevdanom* i *Martinjem* kada su se otprilike događale te tranzicije. Dalmatinski Morlaci pripadali su tzv. *primorskoj zoni* unutar koje su se ocrtavali pravci priobalje i planinsko zaleđe.¹⁷ Prvi pisani tragovi o Vlasima sežu u razdoblje od desetog do trinaestog stoljeća u bizantskim izvorima, dokumentima feudalnih gospodara i pravoslavnih svećenika, a od dvanaestog do petnaestog stoljeća Vlasi se često spominju u spisima gradskog notarijata na istočnojadranskoj obali te u od 15. stoljeća u spisima osmanske kancelarije.¹⁸ Ime Vlah se prvi

¹⁴ L. Wolf, *Inventing Eastern Europe* 7; A.Tarfa, *Dodir Mediterana i istočne Europe* 68.

¹⁵ Marko Šarić, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt.“ *Ekonomika i ekohistorija* 6, br. 1 (2010), 67.

¹⁶ Pijović, Marko, *V Vlasi U Dubrovačkim Spomenicima Do 14. Stoljeća*. Doktorska disertacija, Fakultet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2018. 31-33.

¹⁷ M. Šarić. *Planine i morlački svijet* 72.

¹⁸ Miloš Luković, „Self-Government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods,“ *Res Historica: časopis Instituta Historii UMCS* br. 41 (2016), 53-54.

put spominje u dubrovačkim ispravama iz 13. stoljeća. U originalnom prijevodu ugovora sa ćirilice na latinski kojeg sklapa srpski župan Stefan s knezom Ivanom Dandolom i dubrovačkom komunom¹⁹ te u potvrdi povelje bana Kulina koju izdaje ban Matija Ninoslav koristi se naziv Vlah, no naziv se odnosi na ljude iz primorja. U oba slučaja Vlah je preveden u „Raguseus.“²⁰ Postoji mnoštvo teorija o porijeklu i značenju tog imena. Ipak, najvjerodostojnija je teza koja govori o keltskom plemenu Volcae čije je ime kod germanskih plemena najprije postalo oznakom za sve Kelte, a potom i romanizirane Kelte, tj. romanofono stanovništvo uopće. Taj su naziv preuzeli i Slaveni na donjem Dunavu u 5. i 6. stoljeću i njime počeli nazivati sve romanofone podanike Carstva na drugoj obali rijeke. Također postoji i veliki broj inačica tog imena što samo govori o njihovoj izuzetnoj mobilnosti i intenzivnim kontaktima s okruženjem. Vlaška samoidentifikacija u predasimilacijskom periodu bila je povezana s pamćenjem na rimsko doba. Sebe su i nadalje jednostavno smatrali i nazivali „Rimljanima“. Tako su od lat. Romanus u balkanoromanskim idiomima nastali sljedeći izrazi: u Karpatima Ruman, Roman, u Pindima Aromun, Arman, a u Dinaridima, Rumer.²¹ Za Mletačku Republiku naziv Vlah iza 1409. godine označavao je tri vrste osoba. Prva je osoba slabog imovinskog stanja koja dolazi iz zaleđa ili iza fleksibilne granice koja se bavi stočarstvom, druga karavanskom trgovinom i treća plaćeničkim ratovanjem. U rijetkim slučajevima kada naziv ne bi označavao jednu od navedene tri vrste ljudi, onda se Vlah ili Morlak upotrebljavao kao naziv za uskoke ili za najgore ubojice, pljačkaše ili razbojnike.²²

Etimologija imena Morlaci vjerojatno je od grčko-bizantske riječi Morovlasi (*Μαυρόβλαχοι*) kojima su se označavali balkanski starosjedioci koji su bili pastiri. Iz ovog naziva razvija se latinski naziv *Morlachus* ili talijanski *Morlacco*.²³ Naziv Morlaci se spominje kroz izvore od kraja 14 st. pa sve do 18. stoljeća, odnosno do pada Venecije. To su bili ljudi koji su se naseljavali na području Dinarida. U ranom razdoblju bili su većinom katoličke, a u

¹⁹ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak III. – Listine godina 1201-1235.* Sabrao i uredio Tadija Smičiklas pravi član akademije, Zagreb: jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti potporom kraljevske hrvatske, slavonske, dalmatinske zemaljske vlade, 1905. 140-141.

²⁰ Grga Novak, „Morlaci (Vlasi) gledani s Mletačke strane.“ *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 45. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971. 580.

²¹ Marko Šarić. *Dinarski Vlasi Između Osmanskog Carstva I Venecije. Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)*, Magistarski rad Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2005. 18-19.

²² Dana Caciur, „Considerations Regarding the Status of the Morlachs from the Trogir’s Hinterland at the Middle of the 16th Century: Being Subjects of the Ottoman Empire and Land Tenants of the Venetian Republic.“ *Res Historica: časopismo Instituta Historii UMCS* br. 41 (2016), 97; Wojciech Sajkowski, „The Peoples Inhabiting the Illyrian Provinces Known under the Name of Morlachs – Definition of the Ethnonym in the Light of the French Literature.“ *Res Historica: časopismo Instituta Historii UMCS* br. 41 (2016), 113.

²³ Morlaci. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 15. 8. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41968>

kasnijim spominjanjima su bili pravoslavne vjeroispovijesti. Uzmemo li u obzir današnje vrijeme, to su slavenski narodi različita nacionalnog opredjeljenja. Unutar Mletačke Republike razlikovali su se Dalmatinci iz zaleđa od Dalmatinaca s obale (osim Dalmatinaca, Morlaci su nastanjivali i brda u Crnoj Gori i u Albaniji).²⁴

Kod Morlaka nije bilo pojma slobode. Oni su uživali tzv. *gorštačku slobodu* kojom nisu trpili nikakvu silu koja se uzaludno pokušavala postaviti centrom moći. Starodrevnog su podrijetla te se u dugim povijesnim trajanjima javljaju u raznim slojevima: prehistorijskim, ilirskim, vlaško-arbanaškim i dinarskim. Sloboda o kojoj se govori je pojam predmodernog značenja te se tumači tako da su ljudi tog kraja imali određene povlastice i pravno-fiskalni imunitet za razliku od drugih podanika neke države. Ove povlastice imale su i negativne strane koje su nastale zbog toga što državna stega u planinama nije bila dovoljno djelotvorna, pa je ovakav sustav slobode podrazumijevao veću nesigurnost za život, imovinu i otežavajuće uvjete za preživljavanje. Ljudi su se vodili krvnom osvetom, a bilo je i malih ratova koji su bili tipični kod tog običajnog sustava. Stalna opasnost je razvila strukturu koja se gradi na obitelji i koja funkcionira kao proizvodni i društveno-pravni temelj. Kult predaka i glavni teret gospodarske i društvene aktivnosti kojeg nose muškarci stvorile su agnatsku jezgru zasnovanu na patrilinarnom i patrilokalnom sustavu. Te obiteljske zajednice stvarale su složene oblike domaćinstava u kojima se osiguravala stabilnost obitelji.²⁵

Morlaci su živjeli u Katunima, što dolazi od riječi „Catone“, naziv za morlačke ili pastirske stanove na cijelom Balkanskom poluotoku. Ovim imenom su kasnije bila zvana i stalna morlačka naselja.²⁶ Katun je bilo ime za osnovnu društvenu, gospodarsku i pravnu jedinicu. Katun je riječ ilirsko-tračkog podrijetla koja označava šator/šatorište/logor pod šatorima. Ovaj naziv nam otkriva starost institucije koja se protezala još iz vremena kada su morlački stočari živjeli na nomadski i polunomadski način. Katun se kao socijalna struktura održao kroz 15., a postepeno je nestajao kroz 16. stoljeće. U tom razdoblju naziv se suzio na oznaku skupine pastirskih stanova u planini, odnosno pastirsko planinsko stanište. Proces povezivanja vlaške planine i slavenske župe i njihovo stapanje u jednu društvenu i teritorijalnu cjelinu poznat je po imenu sedentarizacija ili teritorijalizacija. Sedentarizacija Vlaha je proces u kojemu su države pokušavale vezati Vlahe za zemlju natjeravajući ih da se počnu baviti poljoprivredom. Ovim procesom počeo je i drugi proces omeđivanja slobodnog vlašskog

²⁴ Drago Roksanđić, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu [Ekohistorijski ogledi]*, Zagreb: Meridijani, 2018. 55-56.

²⁵ M. Šarić. *Planine i morlački svijet* 65.

²⁶ G. Novak, *Morlaci (Vlasi)* 582.

kretanja na određeno područje stvarajući ciklička kretanja stanovništva u zaleđu.²⁷ Katuni, kasnije morlačka sela, temeljila su se na bratskoj strukturi vezane krvnim ili fiktivnim srodstvom. Takve strukture uglavnom su brojale od trideset do pedeset domaćinstava. Na čelu takve zajednice je bio starješina koji je potjecao iz bogatijih uglednih obitelji, a njegova funkcija ujedno je bila nasljedna. Ovisno kojem razdoblju i govornom području su pripadali, starješine su se nazivale raznim imenima. Nazivi za starješinu koji prevladavaju u prvom razdoblju su *katunar*, *primićur*, *lagator*, a u razvijenom i kasnom srednjem vijeku nazivao se *čelnik*, *vojvoda*, *knez*. Dolaskom Osmanlija na dinarski prostor pojavljuju se nazivi *harambaša*, *čehaja* i *serdar*, dok je mletačkim utjecajem nastalo nazivlje *alfier*, *kavaljer*, *kapetan*, *kolonel* i *guvernador*.²⁸ Prijelaz na sjedilački način života i agrarno privređivanje bio je dugotrajan proces uvjetovan općim društvenim, demografskim, političkim i gospodarskim momentima.²⁹ Iako katun nije više označavao centralnu strukturu plemena, Morlaci nikada nisu postali u potpunosti seljaci niti su prestali sa transhumantnim stočarstvom. Podjelom poslova unutar velikog kruga kućanstva obitelji su se mogle baviti stočarstvom kao primarnom privrednom granom, a dodatno su se bavili i poljoprivredom. Na nekim mjestima je cijepanjem ili razgranjivanjem nastajala katunska aglomeracija odnosno skupina katuna.³⁰

Morlaci su uglavnom bili polunomadski pastiri te su putovali sa stokom ljeti na brda na pašnjake, a zimi su se vraćali u zaštitu doline. Neobičnost ovih stočara se vidi tek kada se proučava struktura vlaških institucija i uloga lagatora. Lagator svjedoči o ratničkom poretku, a označavao je vojnog starješinu katuna ili grupe katuna. Porijeklo riječi koje nije sasvim jasno ukazuje na latinske i na grčke korijene. I dalje je otvoreno pitanje je li pojam lagatora nastao u vlaškoj sredini i potom prešao u grčki (*alagator*), gdje se javlja u značenju vojnog zapovjednika *alagiona*, odreda carske garde u Bizantu 13. i 14. stoljeća ili je iz bizantske vojske prešao Vlasima. U svakom slučaju, prvotna dužnost lagatora u vlaškom katunu bila je povezana s čuvanjem katunskog stada, tj. zapovijedao je pastirskim družinama tijekom kretanja i premještanja katuna i njihove stoke.³¹ Za vrijeme Morejskih ratova Morlaci su se počeli novačiti u vojsku kao granične jedinice u zamjenu za zemlju koju su Mlečani u operacijama osvojili. Te jedinice su imale obrambenu funkciju, a od Mlečana su dobili posebne povlastice i zemlju. Njihove vojne usluge nisu se samo koristile u Mletačkoj Republici, već i u

²⁷ Miloš Luković. *Self-Government Institutions* 57-58.

²⁸ M. Šarić. *Planine i morlački svijet* 68.

²⁹ M. Šarić. *Dinarski Vlasi* 28.

³⁰ M. Šarić. *Planine i morlački svijet* 67, 69.

³¹ M. Šarić. *Dinarski Vlasi* 36.

Osmanskom Carstvu. Takav stav prema Vlasima su države imale zato što je vojska uvijek iziskivala velike financijske i općenito materijalne izdatke koji su teško pogađali vladarevu riznicu. Ratnike je trebalo nagraditi i platiti zemljom ili novcem, a Vlasi su predstavljali besplatnu i jeftinu vojsku koja je više nalikovala pomoćnim odredima. Karakter neregularnog ili poluregularnog „naoružanog naroda“ bit će vlaški specifikum sve do sredine 18. stoljeća (Habsburška Vojna krajina) pa i duže (Mletačka Dalmacija).

Morlaci su bili vlasnici većine magaraca i konja koji su omogućavali prijevoz tereta iz zaleđa na obalu i suprotno, no jednako tako su bili i važni proizvođači mesa, krzna, mlijeka i sira pa su tako igrali ulogu teklića i trgovaca - prijevoznika robe.³² Brzom adaptacijom na terenu prilikom logističkih, vojnih i gospodarskih potreba Monarhije, ali i Carstva, Morlaci kroz povijest zauzimaju jako važan i velik logistički, ekonomski i ljudski resurs.³³

Osim gore navedenih poslova u Osmanskom Carstvu bili su toliko fleksibilni i važni da su bili angažirani kroz razne vojne usluge i transport dobara, a bili su i kolonizatori opustošene zemlje te su imali posebnu poziciju i specifičan legalni status od ostalog pučanstva. Osmanlije su iskoristile maksimum vlašskog potencijala i to kao zamjenu za turska plemena iz Anatolije zvane Yuruk. To su nomadski i polunomadski stočari koje su Osmanlije koristile u ranim fazama ekspanzije prilikom naseljavanja pustih područja.³⁴ Vlahe se unutar carstva moglo prepoznati tako što je svaki Vlah plaćao fuluriju. Fulurija je posebna vrsta poreza unutar osmanskog carstva koja je iznosila jedan dukat po kućanstvu³⁵. Ona manjina koja nije spadala pod Vlahe bili su drugi podanici ili raja koji su uzimali vlaški identitet sa željom da izbjegnu harač. Na slabo obradivim dijelovima Osmanlije su davale i drugom stanovništvu fuluriju kao porez.³⁶ Unutar Osmanskog Carstva su postojale razne skupine Vlaha. Uglavnom je to bila vjerska podjela te se o njima bilježilo unutar Osmanske uprave, isključivo kada je između njih dolazilo do sukoba. Uobičajeno oslovljavanje Vlaha unutar osmanske uprave je bilo upravo “kršćanin” (Nasrânî, množ. Nasârâ), zimmî, ili “nevjernik” (kâfir, množ. kefere).³⁷ Bez obzira na ove međusobne konflikte, ali i na Šerijat koji izričito zabranjuje podizanja nevjerničkih vjerskih institucija, osmanska uprava je toliko uvažavala Vlahe, specifično pravoslavne

³²Morlaci. Hrvatska enciklopedija, (Pristupljeno 15. 8. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41968>

³³ G. Novak, *Morlaci (Vlasi)* 582-585.

³⁴ Vjeran Kursar, „Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries),“ *OTAM*, 34/Güz (2013), 118-119.

³⁵ Miloš Luković. *Self-Government Institutions* 59.

³⁶ V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 122.

³⁷ V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 127-129.

pripadnike, da su prilikom osvajanja novih područja odlučivali zatvoriti oči pred svojim pravoslavnim saveznicima koji bi sagradili na tim područjima crkve.³⁸

Njihovo ratno nasljeđe, mobilnost i prilagodba terenu su se jako vrednovale u Osmanskom Carstvu. Vlasi su bili jeftini i brzi te su davali odlične rezultate na ekonomskom i sigurnosnom području. Nakon osmanskog napada vlaška mobilnost je omogućavala brzu kolonizaciju, prilagodljivost je dodavala na ekonomskom eksploatiranju napuštene zemlje, a ratna nota je davala određenu sigurnost od upada i pljačke na novoosvojenom području.³⁹ Vlasi su s vojnim i poluvojnim kršćanskim grupama kao *martolos*, *voynuk* i *derbendci* sudjelovali u pacificiranju mnogih gradova i regija, a nakon osvajanja imali su daljnju službu u vojsci kao straža u fortifikacijama, planinskim prijelazima, mostovima i granicama. Osim stražarske službe izvršavali su vojne i obavještajne funkcije u Osmanskom Carstvu.⁴⁰ Kod korištenja pojma *martolos* u osmanskim i zapadnim izvorima postoje velike neusklađenosti. Za razliku od vojnika, *martološka* služba je bila vlašskog podrijetla, a nasljeđena je iz bizantske tradicije. U Osmanskom Carstvu je označavala drugi red vojske, kršćanske jedinice koje su bile zadužene za obranu. Praktički, za zapadnjake je svaki kršćanski vojnik na osmanskoj granici, pješak ili konjanik, bio *martolos*. Iako postoje male razlike u ugarskim, hrvatskim, habsburškim i mletačkim izvorima, Vlasi i *martolosi* se često poistovjećuju. Dužnosti i prava *martolosa* bili su uređivani po tzv. propisima za *martolose* koji su unošeni u kanun-name (zakonike) za pojedine sandžake. Vlasi koji su uvedeni u *martološku* službu nisu tretirani kao Vlasi u smislu pravno-fiskalne kategorije.⁴¹ U prvoj polovici 16 st. Osmansko Carstvo se upušta u osvajanje Ugarskog kraljevstva što zahtjeva ogromne novčane izdatke. Vlasi kojima je poznata ratna kultura bili su prvi izbor Osmanlijama. Promatrajući njihovu prirodu i prilagođavanje svim uvjetima Vlasi su za svoje usluge pomoćnih jedinica i kolonizatora jedan manji vremenski period imali povlašten položaj.⁴²

Kroz 16. st. daljnjim osmanskim osvajanjima fronta se micala od prvih pograničnih vlaških naselja prema sjeveru, a pomicanjem tih granica, Vlasi iz unutrašnjosti Carstva gubili su porezne povlastice. Zanimljiv je podatak da je samo vlaška elita bila oslobođena takvih

³⁸ V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 134-135.

³⁹ Dana Caciur, *Considerations Regarding* 102; V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 130.

⁴⁰ V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 132.

⁴¹ M. Šarić, *Dinarski Vlasi* 49-50.

⁴² M. Šarić, *Dinarski Vlasi* 81-83.

poreza u zamjenu za vojne usluge, organizaciju prikupljanja poreza i kontrole odnosa između Vlaha i raje.⁴³ No ni ta se elita nije dala previše kontrolirati uz sve silne povlastice.

Nakon Mohačke bitke Porta ukida sva prava Vlasima i pokušava im nametnuti uobičajene poreze kao i raji. 1530-ih dolazi do velike pobune Vlaha i njihovog masovnijeg iseljavanja. Osmanska država je odlučila kazneno goniti one koji su se usprotivili, no krvavo i neuspješno pa je pokušala postepeno vratiti povjerenje naroda vraćajući im povlastice. Iako su Vlasima obećali povlastice, u budućim defterima ih ne oslovljavaju *Vlasi (Eflak)*, već *Filurijskom rajom*. Kada su se Vlasi vratili na svoju zemlju osmanska uprava je promijenila taktiku te im je kroz cijelo 16. stoljeće povećavala davanja.⁴⁴ Ovom pobunom se može vidjeti i ovisnost u kojem Osmanlije nisu mogle kontrolirati Vlahe i držati ih unutar Carstva. Naprotiv, Vlasi su se konstantno selili preko granica Mletačke Republike i Habsburške Monarhije što nam svjedoče mnogi zapisi oko vlaške vlasti i državnog vlasništva.

Istarski Vlasi poznati u sjevernom dijelu Like i Gorskog Kotara bježeći pred osmanskim osvajanjima nastanili su mletačku Istru. Smirivanjem prijetnji ponovno su prelazili granicu te su se nastanili unutar Osmanskog Carstva.⁴⁵ Drugi razlog prelaska granica i nastanjanja unutar Osmanskog Carstva je bila nemogućnost otplaćivanja mletačkih nameta. Takav način odlaska je otvarao neugodne pregovore koji su vodili jedno te istoj situaciji u kojima su Morlaci vraćeni natrag uz obvezu plaćanja kako je i prije dogovoreno samo da se Osmanlije ne približavaju dalmatinskoj obali.⁴⁶ O morlačkim slobodama i neposlušnosti vladaru može se očitovati kod zapisa iz prve polovice 16. stoljeća gdje osmanske podanike Morlake Husrevbeg iz bosanskog sandžaka na sultanov nalog tjera iz napuštenih trogirskih sela. Kao odgovor na te naredbe Morlaci dolaze trogirskim vlastima i traže dopuštenje za ostanak u selima uz određene namete.⁴⁷ Bez obzira na njihov neposluh prilikom prelaska granice, kako ne bi izazvali sukob između „Lava i Zmaja“, plaćali su daće i svom vladaru, ali i onome čiju zemlju obrađuju, u ovom slučaju osmanskome sultanu kao vladaru, a za obrađivanje zemlje podanicima Mletačke Republike.⁴⁸

⁴³ V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 131.

⁴⁴ M. Šarić, *Dinarski Vlasi* 85-87.

⁴⁵ V. Kursar, *Being an Ottoman Vlach* 146-148.

⁴⁶ Dana Caciur, *Considerations Regarding* 107-108.

⁴⁷ Dana Caciur, *Considerations Regarding* 104.

⁴⁸ Dana Caciur, *Considerations Regarding* 102-103.

4. IVAN LOVRIĆ

Nakon obrane Sinja (1718.) i ustaljivanja vlasti Mletačke Republike podno sinjske tvrđave dolaze prvi doseljenici. Baveći se uspješno trgovinom stvara se veće naselje te su mnogi doseljenici prihvatili državne službe koje su im se ponudile unutar Republike. S vremenom se počela mijenjati struktura stanovništva gdje su se oni bogatiji počeli izdizati. Raslojavanjem su se stvarale sve veće razlike između sela i grada. Jedan od novih naseljenika je bio i Filip Lovrić za kojeg se vjeruje da je bio krajišnik koji je kod Sinja od Mletačke Republike dobio nešto zemlje. Svoj uzlet Lovrići dobivaju za vrijeme „Malog“ ili „Sinjskog“ rata koji se odvijao od 1715. do 1719. godine. Filip i njegov sin Grgo radili su kao vrsni i hrabri vojnici, ali i trgovci na neprijateljskom području gdje su skupljali informacije o neprijatelju. Zbog svog zalaganja u korist *Serenissime*⁴⁹ Lovrići su dobili velike počasti i povjerenje vlasti koje im je omogućilo unosnu trgovinu sa Bosnom i Hercegovinom, povlastice i darove te otvorena vrata za zapošljavanje u službama. Kroz idućih pola stoljeća trgovinom i zemljoposjedništvom obitelj Lovrić je akumulirala veliku financijsku dobit te je uživala društveni prestiž.⁵⁰

Nakon rođenja Ivana Lovrića (~1754-1777.), potomka Filipa i Grge Lovrića, njegova obitelj je bila jedna od najimućnijih obitelji u Sinju. Kao dio bogatog građanstva mogao si je priuštiti obrazovanje pa je tako studirao jezike i filozofiju u Veneciji, dok je medicinu pohađao u Padovi. Tijekom obrazovanja u Padovi, Lovrić se upoznao sa njemačkim „ultramontanskim“ piscima, engleskim filozofima Hobbesom, Lockeom, Collinsom i Humeom, a jednako tako su u njegovom razmišljanju velik dojam ostavili i francuski filozofi racionalisti i enciklopedisti Rousseau, Montesquieu, Voltaire i drugi. S obzirom da je u Veneciji takva književna struja prosvjetiteljstva bila zabranjena, ona je prodirala iz Francuske u Italiju, i to u Milano, koji je tada zajedno sa Lombardijom pripadao carskom Beču. Da bi se bolje razumjelo Lovrićevo djelovanje, to znanje dolazi po nalogu Marije Terezije koja se zalagala za obrazovanje najnižih podanika u svrhu ekonomskog poboljšanja svoje zemlje. Taj trend se zbog blizine dviju sila vrlo brzo proširio i u Republiku Sv. Marka.⁵¹ U Padovi se Lovrić sastajao sa raznim ljudima, što sunarodnjacima, a što sa onim iz drugih zemalja poput sira Harveia. Prateći najnovije

⁴⁹ Naziv za Mletačko plemstvo, u historiografiji i za Mletačku Republiku

⁵⁰ Ante Josip Soldo, „Porodica Lovrić u XVIII stoljeću.“ U *Zbornik Cetinske krajine, Knjiga I. Ivan Lovrić i njegovo doba, referati i saopćenja sa znanstvenog skupa*. Uredio Milivoj Čatipović, Sinj: Kulturno društvo cetinjanin, 1979. 155-157.

⁵¹ Marijan Stojković, „Ivan Lovrić, pristaša struje prosvjetljenja u Dalmaciji. Povijesne kritike i književne polemike u XVIII. vijeku.“ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Knj. 28., sv. 2, Zagreb, (1932), 1-2.

trendove bio je klasično obrazovan. Citirao je stare latinske i domaće pisce, osobito je volio i djela stranih pisaca prosvjetitelja pa je tako kroz oči stranih filozofa i pod utjecajem inovacija i trendova gledao na životne prilike svojih ljudi. Znao je grčki, latinski, talijanski, engleski i francuski jezik.⁵² Bavio se geologijom i speleologijom, a u svom je djelu ostavio vrijedne podatke za etnologiju, folkloristiku, arheologiju, povijest, sociološke i antropološke teme. Svoj kratak život je posvetio prosvjetiteljskom pozivu što je dokazao svojom poduzetnošću i radom da bi se bolje upoznala zemlja i njen potencijal.⁵³

Zbog trendova na *Zapadu* Ivan Lovrić je „preko noći“ pokušao među stanovništvom podijeliti sve što je naučio, no bez velikog uspjeha. Stanovništvo nije prihvaćalo njegove ideje i inovacije već se tvrdoglavo držalo tradicije, vjerovalo svećenicima i raznim glasinama. Bio je blizak puku; konstantno je hodao po terenu, istraživao i zapisivao svoja zapažanja pa je jako dobro poznao svoj zavičaj. Strastven u razgovoru, često je iznosio svoje stavove koji su se kosili sa dobro utabanim znanjem i predrasudama sredine. Ni u kojem trenutku nije se stavljao u superioran položaj, već je davao do znanja da i on može pogriješiti.⁵⁴ Nije se previše obazirao na ono što narod o njemu govori, već se posvetio svojim istraživanjima. Pouzdano se zna da se za potrebe Lovrićevih istraživanja koji se opisuju kao „neka instalacija na Cetini“ njegova obitelj zadužila za 7000 dukata što se kasnije ispostavilo da se radi o talionici. Prilikom svojih istraživanja cetinskih špilja u jednoj je došlo do urušavanja gdje je Lovrić nastradao. S obzirom da je već bolovao od sušice ova nesreća mu je dodatno narušila zdravlje te je preminuo u Sinju 1777. godine, u dvadeset i drugoj (22.) godini života, svega godinu dana nakon izdavanja *Osservazione*.⁵⁵

U literaturi je poznat po svom radu *Komentari o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice (Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll'aggiunta della vita di Sočivicza)* u kojem kritizira Alberta Fortisa i ispravlja njegove greške na primjeru šire sinjske krajine.

⁵² M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje 5*; Milivoj Četipović. „O jednoj kritici Ivana Lovrića“ U *Zbornik Cetinske krajine, Knjiga I. Ivan Lovrić i njegovo doba, referati i saopćenja sa znanstvenog skupa*. Uredio Milivoj Četipović, 289-296. Sinj: Kulturno društvo cetinjanin, 1979. 289.

⁵³ Željko Poljak, „Dva stoljeća hrvatske speleologije.“ *Naše planine*, revija planinarskog saveza Hrvatske i planinarskog saveza Bosne i Hercegovine, Broj 9-10, godina XXV, septembar-oktobar (1973), 194.

⁵⁴ M. Četipović. *O jednoj kritici Ivana Lovrića* 289-290.

⁵⁵ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje 4*, 17, 19-20, 38; A. J. Soldo, *Porodica Lovrić* 160-161.

Prilikom izdavanja svog djela Lovrić je bio pri kraju svog obrazovanja što znamo jer je odmah nakon toga stekao doktorat.⁵⁶

5. ALBERTO FORTIS I VIAGGIO IN DALMAZIA

Alberto Fortis je rođen u Padovi devetog ili desetog studenog 1741. godine kao Giovanni Battista Fortis. Njegov otac je bio osiromašeni plemić dok se Fortisova majka preudala za grofa Campodalistu, jednog od najbogatijih i najuglednijih padovanskih aristokrata. Majka mu je bila intelektualka koja je i sama posjedovala svoju veliku kućnu knjižnicu tako da je mladi Fortis odrastao u književnom salonu u kojemu je u ono doba dolazila padovanska aristokracija i intelektualci.⁵⁷ O svom podrijetlu Fortis i njegovi rani biografi, kroz romantičarsko maštanje, pišu potpuno drugačije tvrdeći da je njegov otac bio obični brijač kod crkve Sv. Francesco Grande. Sa šesnaest godina Fortis mijenja ime u Alberto. Najprije ulazi u padovansko sjemenište te se kasnije oblači u augustinski habit. U svećenika se obukao ne zbog potrebe, već zbog veće slobode istraživanja prirode. Njega nije zanimala teologija, već prirodne znanosti te je zbog svog znanja bio premješten u Rim gdje ga je obučavao Agostino Antonio Giorgi, tada član visoko utjecajnog Vatikanskog ureda *Propaganda fide*, gdje je mladi Fortis imao priliku upoznati se i raditi sa tutorima iz rimske biblioteke *Angelice*. U Veneciju se seli 1777. godine zbog svojih liberalnih pogleda što nije odgovaralo starijim članovima augustinskog reda.⁵⁸ Vodio je posao državnog cenzora te se sprijateljiio sa Elizabetom Caminer s kojom objavljuje svoje prve članke u časopisu *Europa letteraria*. Svojim angažmanom u tom časopisu skuplja velik broj kontakata te polako počinje organizirati svoja putovanja u Dalmaciju.⁵⁹

Svoje prvo putovanje je započeo 1765. kada je napunio dvadeset i četiri godine. Na tom putu obilazi istarsko priobalje i unutrašnjost. To mu je bio prvi susret sa Hrvatima i Slavenima koje je doživio kao grube i siromašne ljude te je na osnovu toga gradio i buduće pretpostavke o njima. Putovao je u područja oko Pule, oko sela Valtura i na ušće rijeke Raše.⁶⁰

Drugo putovanje je započeo 1770. godine sa poljoprivrednim istraživačem, Englezom Johnom Symondsom i Talijanom Domenicom Cirillom, botaničarom i liječnikom. Put je

⁵⁶ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje 3*; A. J. Soldo, *Porodica Lovrić* 160-161; Lovrić, Ivan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 30. 10. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37285>

⁵⁷ Maša Surić, et al., „Geological issues in Alberto Fortis’Viaggio in Dalmazia (1774),“ *Rendus Geoscience*, Volume 339, Issue 9, (2007), 642.

⁵⁸ M. Surić, *Geological issues in Alberto Fortis* 642.

⁵⁹ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*. Split: Marjan tisak, 2004. X-XI.

⁶⁰ A. Fortis, *Put XI*.

financirao John Stuart grof od Bute koji je trebao ići sa njima, ali ga u toj namjeri sprječila bolest te je morao odustati. Ekspedicija je vršila svoja istraživanja na otocima Cresu i Lošinju gdje su išli od naselja do naselja, pričali sa lokalnim stanovništvom i bilježili važne informacije. Na povratku su išli obalom gdje su se zadržali u Novalji i špilji Brtonigli. Godinu dana nakon ovog putovanja objavljuje svoje djelo *Saggiod'Osservazioni sopra l'Isola di Cherso, ed Osero*.⁶¹

Na svoj treći put u Dalmaciju Alberto Fortis kreće 1771. godine. Sa njim su bili Englezi, anglikanski biskup Frederick Augustin Hervey, njegov nećak James i crtač Michael Shanahan s kojim se našao u Puli. Iz Pule su krenuli prema Rovinju, a nakon Rovinja su nastavili južno prema Splitu. Tamo su osim Splita posjetili Trogir, Dalmatinsku zagoru, Roški slap, Skradin i Zadar, pa su prešli na otoke Cres i Lošinj. Fortis je povratkom u Veneciju dovršio svoju knjigu o Cresu i Lošinju te najavio svoju novu knjigu *Put u Dalmaciju*.⁶²

Nakon povratka s posljednjeg putovanja, 1772. godine, zbog svojih postupaka koji su se protivili augustinskom redu, Alberto Fortis isti napušta te postaje opat bez opatije. Za život je zarađivao svojim radom i istraživanjima pa je tako pružao razne usluge istraživačima i znanstvenicima. Za bogate kolekcionare je skupljao starine, okamine i minerale. Osim tih poslova radio je na tiskanju svojih knjiga i rukopisa čime se bavio velikim djelom 1772. i 1773. godine. Tijekom 1773. godine Mletačka Republika angažira Fortisa da napravi istraživanja o ekonomičnom ribarenju u Dalmaciji. Zbog potreba obavljanja tog posla još je dva puta posjetio istočnojadransku obalu. Ova putovanja koristi da konsolidira svoja znanja za knjigu. Na tim službenim putovanjima uglavnom nije bio zadovoljan. Država mu nije isplaćivala poticaje na terenu, a sve njegove reformatorske prijedloge je odbijala. Vraća se u Veneciju krajem 1773. godine i u travnju 1774. godine objavljuje dugo iščekivan drugi dio svojih putopisa *Viaggio in Dalmazia*, napisan u dva toma. Ova knjiga je bila europska senzacija te mu je priuštila slavu koju je priželjkivao. Sa svojom novom prepoznatljivošću očekivao je da će dobiti katedru u Veneciji ili Padovi, no mletačka vlada mu nije željela povjeriti odgoj mladih bez obzira što je priznavala njegov rad. Zbog slobodoumnosti njegovih članaka zabranjeno mu je pisati članke za *Europa letreraria* te zbog toga se osniva časopis *Giornale enciclopedico* u kojem radi kao urednik i piše članke.⁶³

⁶¹ M. Surić, *Geological issues in Alberto Fortis* 644.

⁶² A. Fortis, *Put XII*.

⁶³ A. Fortis, *Put XII-XIV*.

Sloboda njegovog pisanja mu je priuštila još nevolja i to 1779. godine kada ga proglašavaju heretikom. Fortis gubi nadu da će postati sveučilišni profesor te iste godine odlazi na novo putovanje u Dubrovnik. Sam grad ga oduševljava, a u salonima upoznaje visokoobrazovane Dubrovkinje u koje se i zaljubljuje. Nedugo nakon dubrovačke epizode Fortis ide kratko u Split pa u Napulj gdje godine 1783. dolazi na mjesto dvorskog mineraloga. Unatoč prijateljima koje je stekao na dvoru, ugled mu umanjuju spletke i zamke, no Alberto i dalje vjeruje da svojim radom i reformama može opravdati svoju ulogu dvorskog mineraloga. Na tom mjestu mineraloga ostaje nešto više od deset godina, odnosno do 1790. godine kada mu umire majka. Vraća se na svoje imanje osiromašen i razočaran gdje provodi razna istraživanja i radi na korist zajednice, no *Serenissima* ga smatra državnim neprijateljem te ga odlučuje uhoditi i plijeniti mu pisma. U strahu od smrti bježi u Pariz. Nakon bitke kod Marenga 1800. godine Alberto Fortis se vraća u Italiju gdje postaje prvi konzul i dobiva mjesto upravitelja Talijanskog instituta u Bologni te na toj poziciji ostaje do svoje smrti tri godine kasnije (1803.).⁶⁴

Njegovo djelo *Viaggio in Dalmazia* napisano je u obliku pisama upućenih europskoj znanstvenoj zajednici i to mletačkoj vlasteli Andrei Quirini, Girolamu Grimani, Sebastianu Foscarini, Jacopu Morosini, bivšem Britanskom premijeru Johnu Stuartu; profesoru prirodoslovne povijesti na padovanskom sveučilištu Antoniu Vallisneri Jr., profesoru prirodoslovne povijesti na institutu u Bologni Gabrielu Brunelli, članu Švedske mineraloške zajednice Johannu Jakobu Ferberu; Britanskom ambasadoru u Veneciji Johnu Strangeu, profesoru botanike na sveučilištu u Padovi i članu Kraljevske zajednice u Londonu Giovanniu Marsili, biskupu od Londonderry Fredericku Herveyu i profesoru prirodoslovne povijesti na sveučilištu u Paviji i članu Kraljevske zajednice u Londonu Lazzaru Spallanzaniu.⁶⁵ Osim ove podjele po pismima upućenih znanstvenicima knjiga je bila podijeljena u dva sveska. Prvi svezak pokriva područje od Zadra do Šibenika i to na način da se tematski prati njegov put. Započinje sa okolicom Zadra, zatim ulazi u unutrašnjost gdje opisuje običaje Morlaka te se u zadnja dva poglavlja „spušta“ rijekom Krkom i opisuje okolicu Šibenika. Drugi svezak se nastavlja opisom okolice Trogira i Splita gdje ponovno ulazi u unutrašnjost i prati tok rijeke Cetine do ušća (Omiša). Obalom nastavlja južno prema Makarskoj i Naroni (Neretvi) te završava knjigu na otocima Visu, Palagruži, Hvaru, Braču, Rabu te je napisan još dodatak „O otoku Pagu“. Njegova druga knjiga je bila iznimno popularna zbog poglavlja koje je posvetio

⁶⁴ A. Fortis, *Put XIV-XVIII*.

⁶⁵ M. Surić, *Geological issues in Alberto Fortis* 644.

Johnu Stuartu od Bute, *O običajima Morlaka*. O toj popularnosti svjedoči velik broj prijevoda tog poglavlja u jako kratkom vremenskom periodu. Već 1775. godine je preveden na njemački, 1778. je preveden na francuski, a godinu dana nakon (1779.) prevodi se i na švedski jezik. Puni prijevodi knjige se pojavljuju dvije godine nakon objave originala tako da je njemački prijevod bio dostupan 1776. dok je englesko i francusko izdanje tiskano 1778. godine.⁶⁶

Površan i sklon romantičarskom sanjarenju, Fortis piše najpoznatije poglavlje *Viaggia*. Koristeći romantičarske naočale Johnu Stuartu je želio prikazati Morlake slične engleskim (škotskim) „Highlanderima.“ Alberto Fortis se ne referira previše na druge pisce jer je on prvi znanstvenik koji odlazi u te krajeve i istražuje Morlake opisane kao divlje, nerazumne i lišene čovječnosti. Fortis većinski odbacuje te opise i potkrepljuje ih komadićima znane literature o „dobrim divljacima“. Svoj autoritet u znanstvenoj zajednici je izgradio preživjevši u toj za *Zapad* divljoj i opasnoj Dalmatinskoj zagori s Morlacima. Ovim tezama doprinose i rijetke reference koje Alberto Fortis u poglavlju *O običajima Morlaka* navodi. Te reference redom iznosim: Ivan Lucić i njegovo djelo *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske u šest knjiga*; Edward Brerewood i *Enquiries touching the Diversities of Languages and Religions through the chief parts of the world*; Strabonom i *Geografija*; Tomko Mrnavić i djelo *De Illyrico*; Plinije stariji i *Naturalis Historia* te još dva nepoznata navoda Memoria de la Soc. Oecon. De Berne, an. 1764. III partie i Suppl. Act. Nat. Curios. Dec. I. ann. 2. Obs. 78.⁶⁷

6. KRITIKE „OSSERVAZIONA“

Ivan Lovrić je za svoje vrijeme bio itekako kontroverzan. „Novo znanje“ koje je stekao tijekom svojih studija su u njegovoj mladoj glavi stvorili idealnu utopijsku sliku nastalu racionalnom empirijskom prosvjetiteljskom strujom. „Mlad vatren, zanesen – nije poznavao mjere ni načina: smjelom kritikom vjerskih i crkvenih običaja, obescjenjivanjem katoličkih redovnika i pravoslavnih kaluđera izazvao je jaki otpor i jednih i drugih protiv sebe, 'da bi ga i na lomaču gotovo bili stavili pri tom je načinio historijsku pogrešku', što se nije obazirao na zbiljske prilike i potrebe naroda u ono doba, što nije mislio na stepeni historijski razvoj, nego je htio tako govoreći preko noći privesti primitivan narod na stepen zapadne evropske prosvjete.“⁶⁸ Ovo je citat kako povjesničar M. Stojković opisuje Lovrića ističući sve kritike

⁶⁶ A. Fortis, *Put XVIII-XXII*.

⁶⁷ A. Fortis, *Put 34-35, 50, 52, 54, 61*.

⁶⁸ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje 5-6*.

njegovih suvremenika. Nadalje u svom djelu *Ivan Lovrić, pristaša struje prosvjetljenja u Dalmaciji. Povijesne kritike i književne polemike u XVIII. vijeku* zanemaruje Fortisove namjere kojima želi steći ugled, još više zanemaruje Lovrićeve namjere kojima želi prikazati Morlake kao ljude u potpunosti istima kao i onima što žive na Zapadu.

Prvi osvrt na Lovrićevo djelo, ujedno i kritika koju je napisao Fortisov prijatelj, novinar T. C. Lorgna, izašao je u rimskom dnevniku *Efemeridi letterarie di Roma* broju 35, dana 31. kolovoza 1776. Znavši da su prijatelji, Lovrić je pomislio da se iza tog teksta skriva sam Fortis pa šalje pismo *lettera apologetica di Giovanni Lovrich al celebre Signor Antonio Lorgna etc in cui si confutano varie censure fatte al suo libro 'sservazioni etc.'* s datumom 15. siječnja. 1777. u Padovi. To pismo je nastavak Lovrićeve *Osservazione* gdje se obrušava na greške u Fortisovom *Saggio d'osservazioni sopra l'isola Cherso ed Osero* i *Viaggio* te se brani od nepravde koju mu nanosi rimski novinar. U ovom pismu se obrušio i na Petra Sklamera koji nešto kasnije, 1777. godine, objavljuje svoju knjižicu u kojoj govori protiv Lovrića i brani Fortisa. Osim ovog prvog osvrta u tom razdoblju je izašao i članak u mletačkom *Giornale d'italia* broj 1 za kojeg je Lovrić vjerovao da ga je napisao Julije Bajamonti, no Fortis mu je u pismu iz Brescie (odmah nakon) priznao da ga je on sam napisao.⁶⁹ Petar Sklamer u svojoj knjižici *Sermone Parenetico* govori da je Lovrićev sunarodnjak, ali da ne želi imati ništa s Morlacima. Lovrića naziva jednim Morlakom, a „Morlakiju“ naziva zemljom divljaka i neotesanaca. Sklamer uzima Lovrićevo ime, Giovanni (giovane=mlad) te objašnjava da je i po imenu previše mlad, živahan, netočan i neiskusian. S obzirom da je i sam svećenik, ustrajno staje uz Fortisa za kojeg kaže da je prema svima bio pravedan, no pita se zašto On koji ni ne pozna Fortisa ima toliko ljutnje prema njemu.⁷⁰ Petar Sklamer i njegovo pismo je kontroverzno zato što se za njega dugo vremena smatralo da je to sam Fortis pisao, no povjesničari Marjan Stojković i Željko Muljačić su u svojim člancima objavili da se radi o pravom čovjeku Petru Sklameru s Cresa koji je sam napisao *Sermone Parenetico*, ali je bio pod velikim utjecajem Alberta Fortisa.⁷¹

U pismu naslovljenom „15. 1. 1777. L'abate Fortis al Signor Giovanni Lovrich. In Brescia 1777.“ Alberto Fortis odgovara Lovriću u dvadeset točaka, brani T. C. Lorgnu i njegov članak, brani P. Sklamera i najavljuje njegovu knjižicu te mu potvrđuje da je on sam napisao

⁶⁹ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 34.

⁷⁰ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 37.

⁷¹ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 4, 37; Žarko Muljačić, „Iz korespondencije A. Fortisa s J. S. Wyttenbachom.“ *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar-Razdio lingvističko-filološki* 7/4 (1965/6-1967/8), 114-115.

članak koji je izašao u „Giornale D'italia“.⁷² U tom pismu Fortis još nadodaje da se „neki mladi Morlak“ usudio objaviti kritike na njegovo djelo te se s ironijom osvrće i komentira da mu je zahvalan jer je svojim bulažnjnjima učinio samom sebi medvjedu uslugu i pokazao europskoj javnosti da mu namjere nisu čiste i da mu stil nije suviše uljudan⁷³

Drugu kritiku je dobio od Petra Nutricia Grisogona koji se u svom djelu *Notizie per servire alla storia naturale in Dalmazia* dotakao Lovrićeva *Osservazione* te ga je oštro osudio: „Neke druge netočnosti ni od kakve važnosti opazio je u svojem djelu neki mladić iz Sinja, koji je stavio sebi u glavu da diskreditira Fortisa. Prigovori su pak tako djetinjasti, da su čak na čast djelu Fortisovu... Kritičar, pun zle volje protiv crkvenjaka, gleda samo da svojim ruganjem zlo govori o fratrima, uvijek protiv ljubavi kršćanske, a često nepravedno. Njegovo se djelo odnosi na nešto sasvim drugo, nego što naslov kaže.“ Još se jednom u tom tekstu osvrnuo na Lovrića govoreći „malo više opasnosti i malko religiozne umjerenosti bez sumnje pribavilo uvažanja Lovrićevu djelu.“ Petar nije nužno naveo da je djelo u potpunosti loše, već je kao glavni razlog nečitljivosti naveo njegovu nesenzibilnost prema potrebama naroda, ali i manjak poštovanja prema svojim sunarodnjacima.⁷⁴

Treća veća kritika je bila polemika koja u obliku objavljenog pisma opata Gajetana Deribaka, „župnika Morlaka obreda latinskog“ poslanog opatu Simeonu Kurajici „župniku Morlaka obreda grčkoga“. U tom pismu nazivaju Ivana Lovrića „filozofom Modernim ili Filozof materijalista“. Deribak ismijava Ivana Lovrića još prilikom njegova pokušaja identificiranja etimologije za neke riječi. Proziva Lovrića i njegove teze protiv svećenika koji zaludju Morlake te odbacuje svaku tezu i proziva ju lažnom. Jednako tako spominje da Lovrić često zna i opsovati, sve da bi se prikazalo kako on pokušava prenijeti loš moral i nauku na sinjski narod. Njegov „pogan jezik“ je posebno uzet u ovom kontekstu da bi ga se što negativnije opisalo pa se odmah nadovezuje Deribak kako je to smioni materijalist koji je učio od francuskih i engleskih filozofa koje naziva njegovim evanđelistima. Istaknuo je i to da Lovrić ismijava one koji idu na Svetu misu, propovijedi za koje govori da su puke izmišljotine popova i fratara, hostiju u kojoj je puku govorio da nema tijela Kristovog, ismijavao je i one koji vjeruju u Boga, demone, zagrobni život i božji sud. Nadalje Deribak govori o tome kako je Lovrić pred pukom zazivao đavle da ga odmah odnesu ako postoje. Osvrće se i na Lovrićev komentar na „Razgovor ugodni“ Andrije Kačića Miošića o kojem Lovrić o Miošiću govori da

⁷² M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 34-35.

⁷³ Žarko Muljačić, *Iz korespondencije A. Fortisa* 114.

⁷⁴ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 20.

je „zoccolante, cattivo poeta, e pessimo storico“ („cokulaš, loš pjesnik i jako loš povjesničar“). Na uvredu koju je Lovrić uputio Miošiću, Deribak je uzvratio nazivajući Lovrića i njegova djeda i pradjeda „torbiguzima“. Deribak brani A. K. Miošića iako se slaže s Lovrićem te objašnjava da ga Lovrić naziva Cokulašem zato što je svećenik fratar i nosi drvene sandale, a pretjerivanje u svojim pjesmama objašnjava uobičajenim pjesničkim pretjerivanjem. Što se tiče povijesnog djela jednako tako skreće krivicu na izvore koje je koristio navodeći da „on sam nije ništa napisao što već nije bilo napisano“. Lovrić nije imao poštovanja prema crkvama i manastirima. Ovu tezu potkrjepljuje Lovrićevim prijedlogom da se manastir u Dragoviću proda, sruši ili da u njega smjeste potrebite siromašne ili morlačke obitelji. Taj prijedlog Lovrić pravda tako što navodi da taj samostan služi kao utočište za hajduke, razbojнике i lupeže. Deribak naglašava da je Lovrić dao prijedlog o prenamjeni manastira samo da bi se njegova obitelj mogla okoristiti pa nastavlja da kaluđeri prihvaćaju hajduke da im se ne bi kasnije osvetili.⁷⁵

Prvi val kritika na Lovrićevo djelo je dobio svoj odgovor u Lovrićevom djelu *Lettera apologetica* koje je iznjedrilo veliku lavinu komentara i kritika. O ovom odgovoru u kojemu se Lovrić obrušava na Fortisa, Sklamera i Lorgna donosi nam Radoš A. M. Vitturi u „Saggio epistolare etc. In Venezia 1777 p. 7“.⁷⁶ Na žalost, odgovore na te kritike nismo dobili zato što je u međuvremenu Ivan Lovrić umro. „Njegovi Morlaci“ su ostali „dobri divljaci“ kojima je oduzeta mogućnost evolucije. Lovrić je umro prije nego što je uspio dokazati morlačku, ali i svoju ljudskost, a ostala je i dalje popularna Fortisova definicija Morlaka da su nepromjenjivi, gotov produkt.

Lovrićev rad se pokušavao diskreditirati, a on kao osoba ocrniti i poniziti. Kritike su ga automatski stavljale u podređenu kategoriju te ga se nazivalo svakakvim imenima: mlad, neiskusni, onaj Morlak, Morlački liječnik, „naš energumen“, „il Morlacco energumeno“ što znači naš luđak zaposjednut od duha, itd.⁷⁷ Njegovo djelo u cjelosti nikada nije prevedeno na engleski, francuski, njemački i talijanski jezik, preveden je samo *Život Stanislava Sočivice*, ali kao podloga za romantičarsku književnost na temu morlakizma.⁷⁸ Takav je odnos ostao u današnjoj historiografiji kada se spominje Lovrić, ne uzimajući u obzir da je bio dvije godine

⁷⁵ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 16-19.

⁷⁶ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 20; Ž. Muljačić, *Iz korespondencije A. Fortisa* 114-115.

⁷⁷ M. Stojković. *Ivan Lovrić, pristaša struje* 2-3, 18.

⁷⁸ Lovrić, Ivan. Urednici: Marko Trogrlić i Redakcija (2018), (Pristupljeno 19.2.2021.) <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11984>

mlađi od Fortisa kada je objavio svoje prvo djelo, bez obzira na to što Fortis od prvog dolaska u Dalmaciju nije ni u kojem pogledu promijenio svoje mišljenje.⁷⁹

Osobno smatram da Fortis nije imao najčišće namjere kada je pisao svoj *Viaggio*. U članku Ž. Muljačića *Iz korespondencije A. Fortisa s J. S. Wyttenbachom* vidi se određena doza nelagode i požurivanja oko prijevoda njegova djela koju konstantno izravno gura u prvi plan kroz pisma bernskom učenjaku J. S. Wyttenbachu. Dodatno se vidi i negativnost koju Fortis ima prema Sinjaninu kada Lovrića naziva „neki mladi Morlak“ što Ž. Muljačić dodatno ističe nadodajući „tako Fortis zove hrvatskoga pisca s visine i s priličnom dozom prezira“.⁸⁰ Fortis je svjestan da je njegovo djelo o Morlacima postalo tako popularno zato što je Europi ponudio upravo ono što je željela: dobrog polučovjeka zatočenog u nekim davnim vremenima, „nama modernim ljudima“, čudnim egzotičnim, ujedno i odbojnim i privlačnim. Svjestan je da su romantičarska sanjarenja o „plemenitim divljacima“ preplavila Europu i gotovo je nemoguće mijenjati ikakav stav o njima. Bez obzira na generalnu sliku, Fortis se trudi da se Lovrićevo djelo ne prevede prije njegova na druge jezike jer se već njegov rad dovodio u pitanje kod njegovih mecena.⁸¹ Istaknuo je u svom članku poljski povjesničar Wojciech Sajkowski da je Fortis vjerojatno isključivao rimsko nasljeđe na balkanskom poluotoku zato što nije mogao zamisliti da neki drugi narodi nose rimsko nasljeđe i da se stanovnici Dalmacije smatraju nasljednicima Rima. Kao što je Italija bila pojam kulture i nasljeđa, narodi na Balkanu su se smatrali nositeljima barbarskog nasljeđa onih naroda koji su napali Europu u kasnoantičko i rano srednjovjekovno doba.⁸² Nino Raspudić navodi da je Fortis ovo djelo radio u smjeru zadovoljavanja uvjeta svoje epohe: kulturno, politički i ekonomski. Nastavlja pisati s ranije navedenim manjkom povjerenja koje je imao od djela mecena te završava zašto je Fortis poglavlje „o Morlacima“ poslao baš Johnu Stuartu, grofu od Bute. Grofu od Bute je trebalo potvrditi da postoje i drugi narodi poput Highlandera koji su imali veliku povijest kao i Škoti. Fortis je znao da treba krenuti i tražiti u smjeru djela škotskog barda Ossiana koje je Macpherson „otkrio“. Fortis je ciljano slao to djelo Johnu jer je on zalučeno tražio potvrdu u obliku pjesama koje govore da su Škoti bili velik narod u vrijeme kada su Rimljani bili na području Engleske.⁸³ Još jedna potvrda da je Fortis percepciju Morlaka podredio svojim

⁷⁹ U ovom slučaju gledam da je Fortis s dvadeset i četiri godine napisao svoje prvo djelo, dok je Lovrić imao dvadeset i dvije kada je napisao *Osservazione*.

⁸⁰ Ž. Muljačić, *Iz korespondencije A. Fortisa* 114.

⁸¹ Nino Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam, prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Jurčić d.o.o. 2010. 96.

⁸² W. Sajkowski. *The Peoples Inhabiting* 114.

⁸³ N. Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam* 98.

interesima i interesima svojih mecena. Bilo kako bilo, danas tražiti opravdanje za Lovrića i Fortisovu osudu je besmislica, a sve što o Fortisovim namjerama imamo je da je nakon knjižice o opisu Krke napisao: „Iako dosta poznajem malenu snagu jedne knjige, a veoma veliku snagu predumišljaja i prilike, priznati ću vam, da u dnu srca ćutim neku vrstu naslađenja misleći, da će moje putovanje donijeti kakvo dobročinstvo narodu dalmatinskom, ako ne odmah sada, barem s godinama.“⁸⁴

7. OPISI MORLAKA

Cilj ovog poglavlja je uzeti dva „zaraćena“ pogleda o Morlacima i to pogled o Morlacima Alberta Fortisa naspram pogleda Ivana Lovrića. Ovom usporedbom trebao bi se dobiti generalni opis jednog i drugog djela kao i njihovu namjeru. Iz te namjere stvara se slika s prikazom Morlaka koju autori žele prikazati publici. Ta dva različita pogleda na morlački život znatno utječe na historiografsku praksu.

Prije nego se okrenemo samom Dalmatinskom zaleđu moramo pojasniti prosvjetiteljski i romantičarski duh *Zapada*. Razvijena kultura i društvo bili su uvjet da se *Zapad* u nerazvijenim zemljama i „novootkrivenim“ krajevima postavi kao superioran. Samim time dolazak u ratom devastirane i teško dostupne krajeve davao je *Zapadu* dojam da su u kontaktu s „dobrim divljacima.“ Zbog ovakvog kontrasta vladala je percepcija modernog čovjeka iskvarenog civilizacijom naspram primitivnih, neiskvarenih ljudi, bliskih „prirodnom stanju.“⁸⁵ Kroz povijest mletački interesi su se vezali samo uz dalmatinske gradove kao usputne sigurne luke. Uspostavljajući vlast na istočnojadranskoj obali, u gradovima se upoznaju i izmjenjuju kulture i načini života dalekog istoka i „civiliziranog zapada.“ Lakšim protokom informacija pomorskim putem i teškim prodiranjem informacija kroz brdovito zaleđe iznjedrile su sve veće barijere između stanovništva u istočnojadranskim gradovima i onih koji su se nastanili u zaleđu (njihovoj neposrednoj blizini). Prosvjetiteljskim nagonom, ali i mletačkim interesima u oslobođeno zaleđe dolaze i prvi znanstvenici koji kao promatrači analiziraju morlačku kulturu života te ih svrstavaju u kategoriju primitivnih neciviliziranih ljudi.⁸⁶

⁸⁴ M. Stojković, *Ivan Lovrić, pristaša struje* 27.

⁸⁵ Nikola Markulin, „Prijatelji našega naroda': Prikatbe Drugoga u djelu *Viaggio in Dalmazia* Alberta Fortisa,“ *Povijesni prilozi*, 29 br. 38 (2010), 215.

⁸⁶ Larry Wolf, *The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, California: Stanford University Press, 2001. 11-12.

Do Fortisovog putovanja u zaleđe Dalmacije informacije koje su o Morlacima stizale na zapad bile su od stanovnika dalmatinskih gradova i onih koji su u njih pristizali, uglavnom mletačkih vojnika koji su tamo odlazili na ratište. Ponajviše slika o divljim i primitivnim ljudima se dodatno utvrdila prilikom vojnih operacija između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike. Vojni sustavi i taktike koji su se stoljećima razvijali na *Zapadu* doprinijeli su ovoj slici Morlaka koji su znali samo srednjovjekovne vojne taktike. Vojna stega, treninzi i pravila na bojnopolju su razvili novu kulturu razmišljanja, a obični vojnik je sve više živio barokni aristokratski ideal po kojemu se čovjek bori perom i mačem (*Vir utriusque palladis*).⁸⁷

Naspram svih silnih pravila, discipline i rutine mletačkih vojnika imamo ljude koji na tom pograničnom prostoru žive i koje je nemoguće kontrolirati, a kamoli trenirati. Za nekoga tko stoji u vrsti i tko zna da mu život ovisi o tome koliko će dugo prva crta obrane trajati pod neprijateljskim udarom, vidjeti nekoga tko juriša na organiziranog neprijatelja svakako je ravno ludilu. Odluke i potezi koje su Morlaci donosili izazivale su zgražanje kod mletačkih vojnika pa se spominje neposlušnost i odbijanje zapovjedi tijekom izvršavanja naredbi koje su im zadane tijekom vojne operacije. Mletački vojnici koji su imali vojnu opremu i stalnu plaću nisu mogli razumjeti morlačku potrebu za razbojništvom. Najviše su se zgražali kada bi Morlaci nakon bitke organizirali pljačkaške pohode unutar Osmanskog Carstva.⁸⁸ Kao primjer želim istaknuti i slične opise okrutnosti na habsburškoj liniji višegraničja koje možemo vidjeti i u zapisima Tridesetogodišnjeg rata o Hrvatima.⁸⁹ Ovakav primjer ratovanja izgleda da nije samo dio morlačkog svijeta, već je razvijen kao način na koji se najbolje nosilo s osmanskim susjedima.

Zapad je kroz ovaj težak ratni period upoznao one najsirovije od ljudskog roda, one koji žive u brdima bez stalne komunikacije s obalom, koji zaostaju inovacijama i one koji se usude prkositi moćnom Osmanskom Carstvu i Mletačkoj Republici. Mletački vojnici su u Europu donijeli sliku o Morlacima kao „divljem i nerazumnom ljudskom soju lišenom čovječnosti i sposobnom za svako zlodjelo.“⁹⁰

⁸⁷ Zrinka Blažević, „Croatia on the Triplex Confinium: Two Approaches,“ u *Constructing border societies on the Triplex Confinium*, in: *International project conference papers 2 "Plan and practice. How to construct a border society? The Triplex Confinium C. 1700-1750 "* (Graz, December 9-12, 1998), ur. Drago Roksandić i Nataša Štefanec, Budapest: Central European University, 2000. 223.

⁸⁸ Nikola Markulin, „Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718. godine.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59 (2017), 283-284.

⁸⁹ Damir Stanić. *Tko su bili ti "strašni Hrvati"?*, Štrigova: Hrvatski državni arhiv / Državni arhiv za Međimurje, 2018. (katalog izložbe) 45-47.

⁹⁰ A. Fortis, *Put* 33.

7.1. FORTISOVI MORLACI

Prema poimanju Alberta Fortisa Morlaci nisu bili kako se za njih znalo divlji, nerazumni lišeni čovječnosti, niti su bili, kako bi stanovnici primorskih dijelova Dalmacije rekli, „vođeni lakomošću za krađom“ i oni koji se često upuštaju u razbojstva. Naprotiv, Fortis opravdava njihovu okrutnost „zar je ikad bilo četa koje, kad se vraćaju iz rata... ne bi razilazeći se napućile šume i javne ceste razbojnicima i razuzdanim ljudima.“ Opravdavajući ih nije skinuo s njih glavnu predrasudu, već ju je zapečatio zaključkom da su prirodno divlji te da su pojedinci ponukani ratom i manjkom stege odlučili djelovati divlje.⁹¹ Podrijetlo Morlaka je „obavijeno tamom barbarskih stoljeća“, no jezikom su slični narodima koji se rasprostirao do sjevernog ledenog mora (oceana). Fortis smatra da su Morlaci bili dio jednog naroda. Morlaci su vjerojatno došli velikom seobom naroda, točnije seobom slavenskih naroda ili zadnjom provalom Tatara.⁹²

O etimologiji imena Fortis isključuje značenje „ugledni i moćni“ jer nema zapisa koji upućuju na moć i slavu. On riječ Morlaci (Morlacchi) rastavlja na dva djela pa prvi dio povezuje sa ilirskom riječi more a riječ vlah sa riječima vlast, moć i plemstvo. Fortis je na osnovu gore navedene etimologije imena zaključio da su vlasli došli sa obala Crnog mora dodatno objašnjavajući da njihovo ime znači moćni ili osvajački došljaci s mora. Fortis u potpunosti odbacuje tezu Ivana Lučića u kojoj govori da etimologija imena Morlaci zapravo znači *Crni Latini* samim tim što riječ moro u ilirskom jeziku ne znači crn, a i sami Morlaci su „bjeliji od Talijana“. Zbog drugačijih jezika kojima govore Morlaci i ljudi u toj nizini Fortis odbacuje Lučićev navod da riječ *Vlah* dolazi od Vlaške nizine.⁹³ S obzirom da su Morlaci potekli iz Vlaške i imaju rimsko podrijetlo, miješaju se dolaskom Slavena pa ime *Vlah* Slavenima postaje sramotan i ropski naziv kojeg naknadno prenose najnižim slojevima. I ovu tezu Fortis odbacuje, pogotovo zato što vjeruje da Morlaci nemaju nikakve povezanosti sa starom Grčkom i Rimom.⁹⁴

Alberto Fortis je smatrao da se do podrijetla nekog naroda može doći analizirajući podrijetlo riječi njihovog jezika. On navodi da Morlaci koriste jako puno latiniziranih riječi, ali isključuje mogućnost da su Morlaci u srodnosti s Rimljanima i romaniziranim stanovništvom.

⁹¹ A. Fortis, *Put* 31.

⁹² A. Fortis, *Put* 31-34.

⁹³ A. Fortis, *Put* 35.

⁹⁴ A. Fortis, *Put* 35.

U govoru nalazi i grecizama, no ipak ne dovoljno velik broj da bi se iz njih razvila teorija o grčkom podrijetlu. Jednako tako, Fortis ističe Johnu Stuartu (kojemu je posvetio poglavlje *O Morlacima*) kako se u morlačkom govoru nalazi jako puno riječi sličnih onima u engleskom jeziku te napominje da su to germanizmi koji su se nastanili i kod Morlaka. Da bi potkrijepio svoju tezu Fortis je naveo neke riječi koje su „iz Ilirika“ ušle u talijanski jezik pa je još jednom napravio potpunu kontradikciju na svoju prvu tezu s naglaskom se do podrijetla Talijana ne može doći analizom talijanskog jezika govoreći: „odakle zacijelo dosad kada nije dokazano da smo mi došli.“⁹⁵

Zbog velikog jaza između stanovnika obale (koje smatra pravim potomcima rimskih kolonija) i onih u njihovom zaleđu Fortis je zaključio da su oni ili različitog podrijetla ili da su nekada davno vukli isti korijen, no vremenom se jedna linija toliko udaljila da više nema sličnih osobina.⁹⁶ Fortis navodi fizionomijsku podjelu među Morlacima koja postaje popularan način definiranja u prosvjetiteljstvu. One sjeverne (Kotar, Sinj i Knin) su plave kose, modrih očiju, široka lica sa spljoštenim nosom. Njihova ćud je blaga te su ti ljudi prilagodljivi i puni poštovanja. Za razliku od njih, oni južni (od Zadvarja do Vrgorca) imaju smeđu kosu, duguljasto lice, maslinastu boju kože i lijep stas. Oni su oštri, ponosni, smioni i poduzetni.⁹⁷

Zbog oskudnog i nepristupačnog područja ili zbog drevne krvi Varala, Ardijejaca i Autarijata Morlaci su skloni krađi. Uglavnom krađu od Osmanlija, no kada ih oskudica na to nagna okradu i kršćane.⁹⁸ Među morlačkim razbojnicima ističe hajduke kao najveću opasnost za putnika u morlačkim krajevima. Zbog svoje jadne sudbine i bijednog položaja ti „podivljali“ ljudi bavili su se krađom i razbojništvom. Bez obzira na to što se bave razbojništvom oni su jako dobrog karaktera, ali da bi preživjeli često moraju ići „po najkrševitijim mjestima, goletima bez trave i zemlje pokritima ostrim šiljcima tvrdih stanaca koji su još mnogo hrapaviji i britkiji zbog zuba vremena“ a skrivaju se u „jazbinama“ i „čameći u užasnim i nenaseljenim odvojcima špilja.“ Cilj njihovih otmica je stoka od čijeg mesa rade zalihe hrane, a od kože rade obuću. Ne ustručavaju se zbog potrebe spuštati u tuđe kuće i otimati, a hrabrost im je „razmjerna potrebi i divljem životu što ga vode.“ U narodu je herojski prikazano njihovo protutursko djelovanje, iako je to „duh pogrešno shvaćene vjere pomiješan s prirodnom i stečenom okrutnošću.“ Za ovakvo morlačko ponašanje Fortis krivi svećenike koji dodatno

⁹⁵ A. Fortis, *Put* 35-37.

⁹⁶ A. Fortis, *Put* 37.

⁹⁷ A. Fortis, *Put* 37.

⁹⁸ A. Fortis, *Put* 38.

rasplamsavaju mržnju prema Osmanlijama umjesto da pozivaju narod na molitvu za obraćenje nevjernika.⁹⁹

Fortis navodi da su Morlaci po prirodi okrutni i potpuno drugačije moralni od samih *Europljana*. Morlačke kvalitete su iskrenost, povjerenje i poštenje koje koriste u svakidašnjem životu i ugovorima koje sklapaju. Njihovo povjerenje često zlouporabljuju Talijani i stanovnici istočnojadranske obale pa su Morlaci sve sumnjičaviji i neiskreniji. Iako su zbog takvog tretiranja Morlaci stvorili predrasude o Talijanima, oni su bez obzira na njih „gostoljubivi i darežljivi po rođenju.“ Fortis je po svom primjeru zaključio da Morlaci dobrodušno ugoste svakoga i da isti doprate i otprate svoga gosta te da se pobrinu da gost iz njihovih ruku izađe punog želudca i to sve za cijenu srdačnog i čovječnog ponašanja prema njima. Osim što su dobri domaćini, Morlaci pomažu i potpunom strancu koji se nađe u njihovoj blizini te mu pokušavaju pomoći svime što imaju na raspolaganju.¹⁰⁰

Fortis navodi da Morlaci ne znaju gospodariti onim što su stekli svojim radom, već se ponašaju kao Hotentoti koji za „tjedan dana raspu ono što bi im moralo biti dovoljno za nekoliko mjeseci, samo ako se pruži prilika za veselje.“ Opisuje da Morlaci neumjereno jedu i piju u svakoj prilici kad nešto slave, a kada im ponestane hrane i pića onda sami sebe kažnjavaju čuvajući stvari koje imaju. Ako posude novac, uobičajeno su točni s isplatom, no dogodi li se da nije isplaćeno na vrijeme, vjerovniku dolaze s poklonom ne bi li mu se smilovao i produžio rok.¹⁰¹

Prijateljstvo u Morlaka je „gotovo vjerski zakon i ta se spona sklapa pred oltarima“, a oni koji ga sklope postaju simbolički pobratimi ili posestrimi (polubrat ili polusestra). Jedan takav događaj kojem je Fortis svjedočio opisao je: „Zadovoljstvo što je izbijalo iz njihovih očiju... kazivalo je promatračima kolika se istančanost osjećaja može razviti u dušama koje nije oblikovalo, ili bolje reći pokvarilo društvo što ga mi nazivamo kulturnim.“ Ovakav sličan obred postoji i u Italiji, no za razliku od morlačkog gdje se bratime za uzajamnu korist, u Italiji se bratime svakakvi zločinci na štetu puka. Ako bi ove veze u Morlaka pukle, šira okolica bi o tome pričala. Za pucanje bratimskih veza starješine su krivile miješanje Morlaka s Talijanima, dok je Fortis krivicu svalio na same divlje Morlake koji su nerijetko neumjereni u vinu i drugom jakom piću. Koliko god prijateljstva bila sveta Morlacima, neprijateljstva su im bila bitnija. Mržnja prema neprijatelju se prenosi s oca na sina, a ako je otac umro, majke uče sinove da se

⁹⁹ A. Fortis, *Put* 38-39.

¹⁰⁰ A. Fortis, *Put* 39-40.

¹⁰¹ A. Fortis, *Put* 40-41.

osvete. Po prirodi Morlaci bližnjem čine dobro, no ako im netko nanese zlo ili ga uvrijedi, ima očekivati osvetu. U Morlaka osveta i pravda su gotovo isti pojam.¹⁰²

Morlaci imaju jako bistar um, u svemu su dobri i nema posla koji ne bi uz dobro upravljanje revno izvršavali. Iako se lako adaptiraju na sve poslove, nije im ta vještina od velike pomoći zbog toga što se čvrsto drže tradicionalnog načina rada i ne žele usvajati nova znanja i inovacije. Njihova tvrdoglavost i primitivnost se ističe posebno kod poljoprivrede i gospodarstva gdje Fortis navodi: „Rala kojima se koriste i ostalo ratarsko oruđe izgledaju kao da su prvi put izumljeni“, „goveda i ovce često trpe glad i studen na otvorenome“, „Maslo, sir i kiselo mlijeko prave osrednje; i možda se tu ne bi imalo što reći kada bi te preradbe mlijeka vršili s malo manje nečistoće“ i „Krojačka je vještina ovdje ograničena na starinske i nepromjenjive krojeve odjeće što se uvijek pravi od istih tkanina. U nekim mjestima poput Vrlike ima lončarskog obrta, no izrađuju se grubo obrađene posude.“ Fortis se divi morlačkim ženama jer sve znaju vesti, a postoji i vez kojega Morlakinja vezu, a ne mogu ga izvesti Talijanke.¹⁰³

Bez obzira kojeg obreda bili (rimskog ili grčkog), Morlaci su poprilično praznovjerni. Vjeruju u raznorazna mitska bića, među njima u vukodlake, vampire i vještice. Osim što su praznovjerni, Morlaci često pa čak i previše slušaju svećenike i kaluđere. Fortis navodi kako svećenici nerijetko zlorabe bezazleno povjerenje „ubogih gorštaka“ samo da bi se okoristili. Fortis među svim praznovjerjima ističe i „zapise“ - ceduljice na koje je zapisano ime sveca ili druge „zle stvari“ koje Morlaci nose uza sebe ili stavljaju na životinje da bi se zaštitili od uroka ili od kakve bolesti.¹⁰⁴

Kada Fortis opisuje prisnost i odnose među Morlacima, poglavlje *O običajima* započinje riječima „Nevinost i prirodna sloboda pastirskih stoljeća“. Pravila bon tona jednog salona zamijenjena su nevinim kontaktom, prilikom susreta „međusobno se ljube sve žene i djevojke i mladići i starci iz nekoliko sela.“ Čak se tu zna naći i „slobodica rukama“, dodir koji je u zapadnom svijetu apsolutno nedopustiv, a Morlaci ga shvaćaju kao šalu. Da se djevojka otme, otimač bi se morao dobro namučiti jer su morlačke žene jake gotovo koliko i muškarci. Ako je koja i oteta, Fortis tvrdi da je sama organizirala otmicu da bi se oslobodila silnih prosaca. Dok se ne uda, žena se trudi koliko toliko održati izgled no nakon udaje „mažu kosu maslom

¹⁰² A. Fortis, *Put* 41-42.

¹⁰³ A. Fortis, *Put* 42-44.

¹⁰⁴ A. Fortis, *Put* 44-45.

koje se lako užezne“ te se „prepuštaju nečistoći kao da žele opravdati prijezir kojemu su izvrgnute.“¹⁰⁵

Osim što se zapuštaju, morlačke žene se oblače čudnovato naspram žena koje se mogu vidjeti na *Zapadu*. Osim raznobojne marame i srebrnim novcem izvezene nošnje, mlade Morlakinja nose crvenu kapu na kojoj se nalaze razni ukrasi sprijeda dok im veo pada niz leđa. Ukrasi na kapi su razni lančići, srdašca, polumjeseci, lažni dragulji. „U nekim krajevima za kapu se zadijevaju kite šarena perja koje slične na dva roga... treperave perjanice od stakla, umjetna cvijeća...“ Nadalje, kada opisuje odjeću, govori iz stajališta kao da je to kič pa tvrdi „Žene i djevojke nose oko vrata debele niske staklena zrnja različite veličine i barbarski ispremještanih boja; na rukama mnoštvo prstenja od kositra, žute mjedi i srebra; na zapešću...“ Sudeći po epitetima kojima je počastio Morlakinja, Alberto Fortis nije imao previše razumijevanja za morlačku modu pa je ravnodušno zaključio „da se u šarenilu tih obijesnih i barbarskih uresa katkad vidi razvijen svojevrsan duh.“¹⁰⁶

Kada se Morlakinja udaju, još od svadbene ceremonije koje Fortis opisuje kao čudne i nehumane, počinju njihove patnje zbog kojih se one svojom nečistoćom osvećuju muževima. Njihov status postaje gotovo nikakav kada prestanu držati do sebe pa zbog nesnosnog smrada spavaju na podu i moraju raditi ono što im muž kaže. Kada zatrudne, Morlakinja ne mijenjaju hranu niti prekidaju poslove ili putovanja pa se nerijetko dogodi da žena sama rodi u polju ili na cesti te da samo opere dijete, odnese ga kući i vrati se svojim poslovima. Djeca se hrane majčinim mlijekom sve do nove trudnoće, no ako se ne zatrudni brzo djeca ostaju na majčinu mlijeku do šeste godine. Zbog ovakvog hranjenja djece njihove dojke se toliko izduže da djecu mogu dojiti prebacivši ih preko ramena ili ispod pazuha. Morlački pogled naspram žena izražava i u Fortisa gađenje pa je tako izjavio: „kako gotovo posvuda vlada taj prezir prema ženskom spolu koji ga gore i zaslužuje, jer nije nimalo ljubak ni nježan nego čak izobličuje i kvari darove prirode.“¹⁰⁷

Djeca imaju jak imunitet i čvrsto zdravlje zbog načina na koji ih se odgaja. Kao što i znamo, čim se dijete rodi majka ga kupa u prvoj vodi na koju naiđe, a znaju ih umakati u hladnu vodu da očvrstnu. Djeca se slabo štite tri do četiri mjeseca te ih se nakon tog perioda pušta da slobodno pužu po kolibi ili po polju. Kada djeca porastu dovoljno da mogu sama hodati oblači

¹⁰⁵ A. Fortis, *Put* 46.

¹⁰⁶ A. Fortis, *Put* 46-47.

¹⁰⁷ A. Fortis, *Put* 48-53.

ih se samo u košulje koje im sežu ispod koljena te tu košulju nose što duže vremena jer u osmanskome zakonu se naplaćuju porezi tek kada Morlak obuče hlače.¹⁰⁸

Morlaci se zabavljaju okupljajući se u seoskim kućama gdje pričaju stare priče, pjevaju stare pjesme i sviraju gusle. Glazba im je tužna i jednolična, no Morlaci ju poprate s pjevanjem kroz nos što se odlično slaže. Riječi pjesme im nisu maštovite, ali su zato Morlacima jako emotivne. Ovakvo ponašanje na morlačke pjesme koje Fortisa ne diraju objašnjava time što u „njihovim priprostim dušama, koje su premalo obogaćene istančanim mislima, treba neznatan udarac da budu potresene.“ Uz ove tradicionalne pjesme izvodi se kolo, najdraži morlački ples. Kolo se izvodi tako da se plesači, muškarci i žene, „uz grube i jednolične zvuke glazbala“ kreću u krug i polagano njišu, ubrzavajući razmjerno ritmu.¹⁰⁹

Zanimljive su Fortisove usporedbe Morlaka s narodima koji se isto „istražuju“ u doba prosvjetiteljstva. Prosvjetiteljska radoznalost tako je zapisala i naglasila razlike kulturnog *Zapada* koji je međusobno povezan, naspram divljeg, konstantno zaraćenog *Istoka* koji konstantno prijeti novim vojnim upadima. Zbog manjka komunikacija što nepristupačnim terenom što ratom, Fortis ponovno negira mogućnost srodstva s antičkim narodima ili ga kompletno minimalizira. Morlake uspoređuje sa slavenskim narodima koji dolaze za vrijeme provala u Rimsko carstvo: Tartarima, Rašanima i Bugarima (str. 34.), Varalima, Ardijejcima i Autarijatima (str. 37.), Hotentotima (str. 40.), Albancima (str. 42.), Ukrajincima, Hunima (str. 51.), Škotima i Ircima (str. 52.), Poljacima (str. 55.), Meredithima i stanovnicima Klimentskih planina (str. 57.), Česima i Sasima (str. 60.).

Iako u knjizi *Jadranski (polu)orijentalizam* Nino Raspudić navodi da se „Osobna Fortisova simpatija za Morlake može interpretirati kao orijentalistička vrsta ksenofilije koja sa simpatijom prihvaća orijentalnog drugog, ali uvijek kao civilizacijski inferiornog (unatoč tome što mu se pripisuje hiperbolička moralna superiornost),“¹¹⁰ osobno smatram da je bolje raščlaniti ove predodžbe. Alberto Fortis je stvorio ksenofobijsku, a na koji trenutak i ksenomanijsku predodžbu o Morlacima. Ta ksenomanijska predodžba dolazi do izražaja kada Fortisa izmjenjuju osjećaji suosjećanja prema susretljivosti, dobroti i emocijama Morlaka koji ne bi preživjeli u zapadnom svijetu. Drugi slučaj je zapravo iznenađenje tog primitivnog naroda koji neke stvari poput veza Morlakinja koje ne mogu prekopirati Talijanke, iskrenosti kod prijateljstva ili jakosti u imunitetu Morlaka rade bolje od *Zapada*. To je bila prosvjetiteljska

¹⁰⁸ A. Fortis, *Put* 53.

¹⁰⁹ A. Fortis, *Put* 57-6.

¹¹⁰ N. Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam* 104.

praksa i trend koju je pratio Fortis, a koja se javlja zbog moralne potrebe (ne prema Morlacima već prema *Zapadu*). S obzirom da se smatrao autoritetom, njegovo djelo je kritika jednog autoriteta naspram raskalašene civilizacije koja ovo čita u salonima. Ova kritika se očituje kao odgovor obrazovane osobe naspram ljudi koji uživaju sve pogodnosti i inovacije, a izgubili su osnove morala.¹¹¹

Kroz obrazovanje i sav taj sjaj inovacija stvara se i zaborav o primitivnoj kulturi koja je evoluirala te se mora na neki način odgovoriti i na pitanje „gdje su moji počeci?“. Odgovor dolazi kroz tezu u kojoj sebe spoznajemo kroz običaje, jezike i prakse drugih ljudi, „koji još uvijek nisu civilizirani.“ Dodatna frustracija jednog prosvjetitelja je u tome da zamjera prijašnjim generacijama koje se nisu obazirale na svakodnevicu, već na iskorištavanje prirode.¹¹² Zbog silne želje za otkrivanjem prošlosti morlačka ksenofobijska slika koja im je nadjenuta kroz prosvjetiteljsko bestijaliziranje, ali i alijenaciju primitivnijih naroda¹¹³, stvorila je kut gledanja u kojemu se zanemaruje pravi kontekst ili se pravi kontekst umanjuje prekomjernim gađenjem ili izražavanjem i preuveličavanjem onog stranog kod primitivnije kulture.

U Fortisovom slučaju mjerilo je, usudim se reći, vlastita promocija i slava, kao i kolektivna narcisoidnost *Zapada*. Ovu tezu temeljim na načinu pisanja gdje jedan putopisac više puta prolazi Dalmacijom, upoznaje se sa raznim običajima na području od rta Dragonje pa sve do Krfa, ali ipak odlučuje napisati samo trideset i dvije (32) stranice. O ovome dodatno piše i Nino Raspudić koji navodi i prijašnje radove kao referencu. „Fortis na svojim putovanjima, kao pionir, onaj koji odlazi u nepoznato, sa svojim predrasudama konstantno se dovodi u opasnost da napiše i istakne ono što *Zapad* želi da se u Dalmaciji može vidjeti, a ne potpunu istinu. Odnosno u ono što se očekivano uklapa u unaprijed fiksiranu viziju sliku svijeta koju *Zapad* ima.“¹¹⁴ Alberto Fortis znao je da će *Viaggio* biti glavno sredstvo informacija o Dalmaciji na *Zapadu* pa ga je pisao na način da odgovara na kulturne, političke i ekonomske zahtjeve svog doba učinivši ga dodatno atraktivnim na tržištu.¹¹⁵ Fortis je gajio neku simpatiju prema Morlacima, ali ih je civilizacijski podredio i ponizio navodeći da su civilizacijski niži i zaostali ljudi.¹¹⁶ Da bi umanjio ljudskost ili da bi deklasirao Morlake, Fortis se konstantno

¹¹¹ Maria Todorova, *Imagining the Balkans, updated edition*. Oxford, New York: Oxford university press, 2009. 39, 62.

¹¹² M. Todorova, *Imagining the Balkans* 63.

¹¹³ M. Todorova, *Imagining the Balkans* 68.

¹¹⁴ N. Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam* 94.

¹¹⁵ N. Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam* 96.

¹¹⁶ N. Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam* 91-92.

stavlja u superioran položaj. Sklon je svaku pohvalu umanjiti podjednakom ili većom kritikom te na taj način ne stvara simpatiju, već povećava odbojnost jednog zapadnog čitatelja naspram Morlaka.¹¹⁷

7.2. LOVRČEVI MORLACI

Ivan Lovrić započinje svoja zapažanja na Fortisovo djelo uzrečicom *Humani generis mores tibi nosse volenti, Sufficit una domus, ili* prevedeno *Ako hoćeš upoznati običaje ljudskog plemena, dovoljna ti je jedna kuća*. Ova uzrečica je upućena Albertu Fortisu kao uvodna kritika na površnost njegovog rada. Lovrić želi ispraviti sliku koju je Fortis projicirao *Zapadu* pa je odlučio napraviti jedan veći rad (Lovrićev rad ima 164 stranice dok Fortisov ima tek 32 stranice), u kojem detaljnije opisuje Morlake.¹¹⁸

Lovrić navodi da ime Morlaci ne potječe iz ilirskog jezika, još manje da je istinita Fortisova teza o ilirskom podrijetlu te riječi. *Morlaci* kao riječ je po Lovriću talijanizirana (*Morlacchi*), no zapravo to je riječ koja dolazi iz grčkog jezika i označavala je Gornju Vlašku (*Maurovlachia* ili *Crna Vlaška*). Morlaci su, kako tvrdi Lovrić, „donijeli sa sobom ime iz onih krajeva, iz kojih su došli“ pa tako smatra da su došli iz Vlaške, međutim napominje da nisu svi morlaci s tog područja. Lovrić vjeruje da se ime proširilo i na druge narode koji su došli iz drugih krajeva pa tako smatra da Lučić i nije pogriješio kad ih je nazvao Crnim Latinima. Lučićeva teza o Crnim Latinima nije kriva zato što „ništa nije lakše nego da narodi, mijenjajući vladavinu, mijenjaju i ime, ako ne u svemu, a ono barem djelomično.“ Lovrić ne vjeruje da jezik može odrediti podrijetlo nekog naroda pa tako pobija Fortisovu teoriju smatrajući apsurdnim da se nekom narodu ostavi ime koje znači vlast ili moć, a koristi se da bi se nekoga ponizilo. Lovrić nadodaje da riječ *mauro* znaju i Osmanlije, pa tako Morlake nerijetko nazivaju *Karavlasima*. Morlaci su mješavina sjevernih naroda koji su živjeli nomadskim i polunomadskim životom, a koje su se sveukupno zvali Skiti. S obzirom da u Lovrićevo vrijeme postoji velika razlika između Morlaka i ljudi na dalmatinskoj obali, on ipak smatra da su jako slični što potkrepljuje tezom da su jedni došli ranije te da nije svo romansko stanovništvo na području Dalmacije istrijebljeno.¹¹⁹

¹¹⁷ N. Raspudić. *Jadranski (polu)orijentalizam* 110-111.

¹¹⁸ Ivan Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji, opata Alberta Fortisa, i Život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački Zavod Jugoslavenske Akademije, 1948. 57.

¹¹⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 58-62.

Po Lovriću ima više vrsta razbojnika pa tako ističe uskoke opisujući ih kao prognanike koji bježeći od zlog gospodara mijenjaju zemlju i gospodara. Osiromašeni dovedeni do ruba egzistencije uz bijednu pomoć novog gospodara, pljačkaju i kolju. Osim uskoka, postoje još obični lupeži i hajduci. Lupeži su ljudi koji potajno krađu, uglavnom noću i za njih Morlaci tvrde da su kukavice. Za razliku od uskoka i običnih lupeža, hajduci su drumski razbojnici još zvani „lupeži junaci“. Njih krasi junaštvo te preziru obične lupeže. Oni su vrsni ratnici, „hrabri, srčani, poduzetni, spremni poći u susret svakoj opasnosti i sposobni za svako zlo.“ Hajduci se bore protiv Osmanlija jer ne trpe nepravdu koju su činili njima i njihovim sunarodnjacima. Napadaju i pljačkaju osmanske karavane koje prenose veliko bogatstvo. Često na kocku stavljaju svoj život i u taj „zanat“ ulaze ljudi zbog hrabrosti ili zato što ih je natjerala sudbina. Lovrić još dodatno staje u obranu hajduka govoreći kako pojedini upravitelji imaju stereotipno mišljenje o njima te nadodaje da „neprestane pljačke, krvoprolića i okrutnosti, što se zbivaju u našim planinama, nisu uvijek hajdučko djelo, već djelo onih, koji se skrivaju iza hajdučkog imena.“¹²⁰

U poglavlju *O odgoju*, Lovrić umanjuje i protivi se velikoj većini predrasuda koje je izgradio Alberto Fortis. Morlačka novorođenčad se kupala u hladnoj ili mlakoj vodi te ih se stavlja u grubu tkaninu od raše. Kada navršše šest mjeseci djeca se oblače u košuljicu koja im pada ispod koljena te im se izrađuju vunene čarapice. Tako obučene i zaštićene ih se pušta da pužu po kolibi. Morlačka djeca od prirode nauče hodati pa ih se tek tada pušta da hodaju po poljima. Lovrić opovrgava Fortisa izjavom u kojoj objašnjava da se Morlaci doje najviše do treće godine, a o bestijalnom izgledu ženskih grudi se čak i našalio na račun Talijanki govoreći da tako opisanih žena ima u Italiji.¹²¹ Kad je riječ o nošenju košulje da bi se izbjegao porez Lovrić navodi da takav običaj vrijedi samo za bosanske Morlake. Jednako tako navodi da Morlaci svoje zdravlje stječu izlaganjem ekstremnim ljetnim i zimskim uvjetima.¹²²

Suprotno Fortisovim navodima, morlačke žene rade odlične prerađevine od mlijeka te koriste sve što im mlijeko nudi. Posebno ističe kajmak kojeg čuvaju za svečanije prilike i kojeg poslužuju i poklanjaju uglednijim gostima. Mlijeko i sirutka katkada pomiješane s octom glavna su pića jednoga Morlaka. Po pitanju hrane, Morlaci se ponašaju kao rasipnici. Umjesto da peku kruh u peći pa da ga mogu koristiti više dana, oni ga peku na ognjištu svaki dan. Nekolicina Morlaka je uspjela izmijeniti tu naviku pečenja kruha, no primjer nekolicine ne

¹²⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 64-67.

¹²¹ Wendy Bracewell, „Lovrich’s joke: authority, laughter and savage breasts in an 18th-c. travel polemic,“ *Études Balkaniques* 47/2-3 (2011), 224-249.

¹²² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 67-70.

može nadjačati njihovu tvrdoglavost. Ponašaju se rasipno i s drugom hranom pa se često časte sve do pepelnice nakon čega potisnuti oskudicom zaliha jedu skromno do nove žetve. Iako Fortis govori kako je Morlacima češnjak najdraže jelo, Lovrić to diskutira, ali ne opovrgava da se masovno troši. Ispravlja Fortisa kod upotrebe češnjaka kada je naveo da Morlaci koriste češnjak da bi popravio lošu kvalitetu vode te nadodaje da je češnjak u Fortisovoj upotrebi škodljiv. Lovrić nadodaje kako se za popravljavanje kvalitete vode Morlaci koriste ocat kojim ublažavaju njenu tvrdoću. Morlaci najviše vole kiseli kupus bez kojeg gotovo i ne mogu. Neistinitost da Morlaci ne bi žabe pojeli pa makar morali umrijeti vrijedi zapravo samo na one „grčkog obreda“ kojima je to zabranila vjera, dok ih ostali Morlaci mogu jesti bez ikakva problema.¹²³

Po Lovriću postoji raspodjela poslova u jednom kućanstvu. Poslovi su podijeljeni na muške i ženske odnosno svaki ukućanin po svojim sposobnostima dobiva određeni posao koji obavlja, no ne znači nužno da su oni organizirani. O ekonomiji jednog kućanstva govori da Morlaci ne znaju štedjeti dodajući da se i oni najimućniji do sljedeće žetve znaju zadužiti. Njihova žetva koliko god bogata bila, troši se na silna čašćenja, jednako tako načima se bačva s vinom „da ih Bakhov zanos ugrije, pa onda postanu pjevači i pjesnici u isto vrijeme.“¹²⁴ Lovrić ističe i nepravdu koju Morlaci doživljavaju prilikom oskudice kada se zadužuju za žito kod Talijana. Zbog činovnika koji se nametanjem velikih nadoplata nerijetko pokušavaju okoristiti, dugovi znaju dotući kućanstvo. Tako navodi kako ti činovnici često znaju ne zapisati u registre da je dug otplaćen pa Morlaci moraju te dugove više puta otplaćivati. Rasipnost i zaduživanja im ne idu u korist jer su njihova kućanstva velika i potrebna im je stabilnost koju teško uče te smatraju da je nesloga uzrok propasti kućanstva. Nerijetko žene optužuju za neslogu te hirove Morlakinja rješavaju s batinama.¹²⁵

Kod gostoljubivosti Morlaci su besprijekorni. Oni bez predrasuda s gostoljubivošću primaju svakog stranca u njihove domove. Važno im je da gostu nikada ništa ne nedostaje pa se tako „znaju zaletiti“ i pripremiti daleko veću količinu hrane od one koja se može pojesti, a nerijetko gosta u istom zanosu pokušavaju i napiti. Ako gost ostaje duže vrijeme u kući, najstarija kći starješine ili snaha ga dvori i pomaže s dnevnom higijenom i rutinom. Kao i kod gostoprimstva, Morlaci se ponašaju i kod povjerenja prema drugima. Oni će biti iskreni i u odnose će ulaziti dobra srca, no ako im se ta osoba zamjeri, vratit će im „milo za drago“.

¹²³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 75-79.

¹²⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 81.

¹²⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 80-83.

Dodatno navodi da se Morlaci ne sprijateljuju isključivo zbog koristi. Njihova prijateljstva ne pucaju u nesrećama kao što se to događa na Zapadu, već očvršćuju. Svi se prijatelji, a pogotovo oni koji svoje prijateljstvo sklapaju pred oltarom smatraju dužnima pomagati ugroženomu, čak se smatra čašću ako se izgubi život za prijatelja. Oni koji se odluče sklapati prijateljstvo pred oltarom, ako su muškarci, onda se pobratime, odnosno, ako su žene, posestrime što je ekvivalent tomu da su postali polubraća ili polusestre. Nezahvalnost prema/među Morlacima potiče neprijateljstva i mržnje koje je teško iskorijeniti. Zbog praznovjerja da neće iskupiti svoju dušu odlučuju se na osvetu onomu tko im je učinio nažao. Osveta ubojstva se nerijetko događa, no ne prenosi se s oca na sina kao što je primjer u Albaniji i Crnoj Gori. Umjesto da se daje život za život, mogla se platiti *krvarina*, odnosno novčana odšteta ili odšteta u dobrima za ubojstvo.¹²⁶ Lovrić za morlačku potrebu nošenja oružja u svako doba dana daje argument da oni to rade „radi prirodne divljine Morlaka i njihove sklonosti za rat.“ Ovu tezu potkrepljuje Ovidijevim svjedočanstvom umjesto da navede stalnu opasnost, strah i naviku koja je ostala od iznenadnih Osmanskih upada na zaraćenom pograničnom području.¹²⁷

Kod ženske nošnje, Lovrić djelomično umanjuje Fortisovo preuveličavanje, a djelomično ga potvrđuje. Za kič više krivi žene grčkog obreda, dok su kape gotovo iste i u jednih i u drugih Morlakinja. Nadalje opisuje i druge dijelove nošnje među kojima ističe Osmanske „papuče“ ili *jemelije* koje nose. Nadodaje na Fortisovo čuđenje dodatne rečenice o ukrašavanju kapa koje, ovako rečeno, izgledaju kao da su dio nekakvog godišnjeg natjecanja između sela.¹²⁸

Morlačke pjesme izazivaju duboku melankoliju kod slušatelja te nisu osrednje i loše razrađene kao što ih predstavlja Alberto Fortis. To su pjesme koje se pjevaju u desetercima, a popraća ih se s dugim „otegnutim oh!“. Uobičajeno idu uz njihovo tradicionalno glazbalo zvano gusle. Iako gusle imaju samo jednu žicu, malo je vještih guslara. Uglavnom pjesme pjevaju slijepci koji zbog oduzetog vida imaju istančan sluh za glazbu. Ispravljajući Fortisa, Lovrić govori da riječi tih pjesama bude duboke i teške emocije u Morlaka, ne zato što su Morlaci slabo obogaćeni profinjenim osjećajima, već zato što oni bolje shvaćaju vrijednost ilirskih riječi od Fortisa. Osim gusala, Morlaci vole i tamburu instrument s dvije žice uz koju se sviraju diple instrument od trske koji je zataknut u mješinu. Ova emotivna glazba je način

¹²⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 83-91.

¹²⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 98-99.

¹²⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 100-102.

na koji Morlaci olakšavaju dušu koja se svakodnevno nosi sa svojim teškim i tužnim stanjem u kojem se nalaze.¹²⁹

Svoje nadutosti od prekomjernog jedenja Morlaci se rješavaju plesom i igrama. Kolo nije samo skakutanje u krug dok jedan svira gusle, već se tu svira više instrumenata te je za igranje kola potrebna veća fizička sprema kao i kod natjecanja u snazi ili spretnosti. Lovrić smatra da su morlački plesovi ostatci starih „bakhantkinja“ iz čistog razloga što Morlaci uvijek popiju prije nego što zaigraju kolo. Igre poput natjecanja u snazi, spretnosti te plesovi važni su za zdravlje, okretnost i jakost Morlaka.¹³⁰

Lovrić govori da je morlačka ljubav pragmatična za razliku od one poznate prosvjetiteljskom zapadu. Kod njih nema pretjeranih riječi, već se ljubav izjavljuje pogledima i dodirima, a najčešće se izražava poljupcima. Da bi se razvili osjećaji u Morlaka treba proći jako puno vremena, a kada se ti osjećaji razviju, odmah započinju ljubavi. Lovrić ispravlja Fortisa i dodatno pojašnjava „otmice udavača.“ Za otmice nisu samo žene krive, važno je da se muškarac i žena žele uzeti. Nerijetko njihovi roditelji znaju za te otmice koje se organiziraju da bi se žena riješila silnih prosaca. Ako se žena ipak prosi, tomu slijede brojne večere s glavarem kuće dok se ne odluči tko je vjerenik. Svadbe traju danima, a tu Morlaci dodatno daju oduška svojoj rastrošnosti radeći daleko više hrane nego što je potrebno svatovima. Svadbeni običaji i igre su neizostavni dio svadbenog veselja. Kada se vjenčaju, mladenka baca orahe na svatove, a jabuku pokušava prebaciti preko kuće. Nakon toga slijedi gozba sve dok se ne otrpate mladenci u bračnu postelju. Kada su mladenci otpremljeni, Lovrić nastavlja, počinju razne igre pa i one bizarne gdje se „mučući i urličući približe ognjištu“ pa se bore dok ih se ne pokuša smiriti smokvama i rakijom. Ako nisu zadovoljni kreće druga, još bizarnija igra, gdje vežu kuma i pale pod njim malo slame dok ih se ponovno ne umiri smokvama i rakijom. Dok traje pir, mlada svako jutro uređuje i pere ruke svatovima te za dobar posao bude nagrađena novcem što joj se ubaci u umivaonik.¹³¹

Lovrić ne proturječi Fortisu kada on navodi da se prema ženama Morlaci odnose jako loše, ali ipak navodi da nisu samo zbog zapuštenosti tretirane tako. Žene spavaju s mužem dok ne rode dijete, a kad rode, stvari se mijenjaju. One počinju spavati s djecom da muževe ne smeta dječji plač. Muževi katkada dolaze ženama samo da bi zadovoljili svoje strasti pa ponovno zaboravljaju na njih. „Morlaci nikako neće biti slični ženama pa zato gledaju na žene

¹²⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 104-107.

¹³⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 109-110.

¹³¹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 112-131.

kao na jednu od onih prljavih, niskih i ružnih životinja, koje se ne smiju ni spomenuti bez prethodnog ispričavanja.“ O tvrdnji da su životinje vrjednije od žena, Lovrić navodi da se Morlaci ne ispričavaju kada spominju u razgovoru živež, dok se ispričavaju kada spominju svoje žene. Morlačke žene nisu iznimno prljave kao što veli Fortis koji je uvećao njihovu prljavost naspram iste, muške prljavštine.¹³²

Što se tiče prirodne darovitosti, „Morlaci su po svojoj pameti sposobni naučiti svaku stvar, ali ipak žive u savršenom neznanju.“¹³³ Kako se Morlaci više bave „uzdržavanjem života,“ Lovrić umanjuje njihovu bistrost koju im daje Fortis. Iako ih kudi da su neznalice, navodi da su Morlaci neznalice zbog toga što nemaju dovoljno sredstava koje bi im omogućilo „bistrenje uma“. Vještine u Morlaka nisu loše; njihove rukotvorine imaju ukusa pogotovo kada se vidi kako barataju s nožem kojim rezbare razne predmete. Osim zanata s drvom, Lovrić navodi da je jak i lončarski zanat u kojemu se ne koristi samo prosta zemlja, već se u smjesu melje dalmatinski mramor ili kakav drugi kamen. Zbog te smjese zemlje i kamena lončarski proizvodi nakon pečenja postaju neobično tvrdi. Plugovi im nisu loši kao što govori Fortis, ali se uvelike razlikuju od onih talijanskih. Oruđe koje koriste je čak i do tri puta teže od onog talijanskog, a jedino su im perfektna kola koja, iako nezgrapna, imaju sva četiri kotača istog promjera i oblika što pomaže volovima i konjima da se manje muče dok vuku. Kod poljoprivrednih vještina i veterinarskog znanja doista se Morlaci ne mogu istaknuti po dobrome. Ivan Lovrić kritizira Morlake koji povedeni lakom zaradom zanemaruju zemlju govoreći „radi oduševljenja za oružje gledaju na obrađivanje zemlje kao na neku nisku stvar, kojoj je sva vrijednost u tom, što se bez nje ne može.“ Oni se ne trude obrađivati zemlju, nemaju vrtova i ne sade voće, već je svo voće koje nikne na njihovim posjedima divlje. Kada bi im se predstavile nove ideje, Morlaci bi na njih samo odmahnuli rukom i nastavili bi raditi na starinski, provjeren, siguran način. Lovrić ih pravda govoreći da Morlaci ne žele učiti o novotarijama u zemljoradnji, oni nisu krivi za svoje neznanje. Krivi su silni ratovi koji im nisu dopuštali razvoj. Ako bi tko i želio obrađivati zemlju na drugi način velika je vjerojatnost da bi ga zbog pritiska drugih Morlaka ili čak iznenadna rata mogao završiti s uništenim imanjem. Osim poljoprivrede bave se i stočarstvom koje je u jako lošem stanju. Morlaci uzgajaju stoku sitnog zuba, ponajviše ovce koje ugibaju što zbog zime i hladne vode ljeti (snježanice); što zbog gladi jer ne skupljaju sijeno; što zbog otrovnih trava koje pojeduju.¹³⁴

¹³² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 132-134.

¹³³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 136-137.

¹³⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 136-147.

Morlaci su ekstremno praznovjerni, navodi Lovrić, a ovu osobinu duguju velikom povjerenju koje daju kršćanskim i pravoslavnim svećenicima. Svećenici zloupotrebljavaju njihovu naivnost pa ih straše božjom kaznom ako zgriješe. Osim naivnosti vezane uz svećenike, Morlaci vjeruju u jako puno drugih priča: da su tuču poslale vještice; za vrijeme grmljavine vjeruju da su to kola sv. Ilije napunjena vatrenim oružjem koja tutnje dok se on zabavlja vozeći ih (Ostatak slavenskih i nordijskih običaja¹³⁵)...¹³⁶ Kada su u pitanju ostale vremenske promjene koje ne mogu objasniti, Morlaci imaju jako puno praznovjernih priča. Za buru smatraju da ona izlazi iz špilja koje se nalaze na planinama, kada pada kiša oko sv. Jurja smatraju da će biti dobra žetva. Svaka nesvakidašnja pojava poput kometa ili sjeverne svjetlosti pršti raznim proročanstvima i pričama te nam Lovrić prepričava svu prašinu koju su izazvali ti događaji. Sve ove pojave koje bacaju „Božju srdžbu“ na Morlake izazivaju u njima duboku pobožnost, skrušenost i strahopoštovanje. Osim normalnih pojava postoje i one u kojima u njihov kraj dođe stranac koji se po stasu može nazivati divom i pokaže se nekolicini mještana koji svjedoče o njegovu apetitu (može sam pojesti vola). Na kraju bi se pričalo po selu je li to *Glad* ili je to sam *Antikrist*.¹³⁷ Lovrić dalje nastavlja da njihova praznovjerja sežu u stare slavenske mitološke priče. Tako se govorilo da su u početku bila tri sunca i da je zmija uspjela progutati samo dva i pola trećeg. Po morlačkom mišljenju, to je razlog izmjene dana i noći, dok je zmija za kaznu dobila život pod kamenjem. S obzirom da zmije žive pod zemljom, za njih se isto smatra da znaju gdje je blago. *Dobri* i *loši genij* ili *dobra* i *loša srića* dolaze iz istočnjačkog vjerovanja ili im je prenijeto od Rimljana. Ovo praznovjerje se jedva održalo zbog svećenika koji razuvjeravaju Morlake da postoje geniji koji ih prate, već su to anđeli čuvari.¹³⁸ Prije se u Morlaka vjerovalo da su opsjednuti svi oni koji bi patili od nepoznate bolesti. Takva bolest se nerijetko u njih nazivala *đavolja bolest* jer se smatralo da ju izaziva sam vrag. Lovrić jednako tako govori da snovi igraju veliku ulogu kod morlačkog praznovjerja. Većina ih smatra da će im se ostvariti dobit koju sanjaju pa tako gataju iz snova brojeve za lutriju i mjesta gdje se nalazi blago. Ako im se u snovima javi tko od pokojnika, Morlaci idu svećenicima koji im priopće da im toj osobi treba pomoć pa im nalažu svakakve stvari koje moraju izvršiti za spasenje duše.¹³⁹ Vještice su bića koja noću lete i kriješte, a u narodu je poznato da djeci u kolijevkama vade srca. Žene u starijim godinama koje su ljute jer se nisu udale, namažu se

¹³⁵ Sv. Ilija je zamjena za Peruna ili Thora, slavenskog/nordijskog boga gromova i munja, koji su ujedno bili kočijaši.

¹³⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 148-149.

¹³⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 150-153.

¹³⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 154-156.

¹³⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 156-158.

nekom mašću kojim se postane vještica i bacaju se na taj „zanat.“ One su kao grčke Sibile navodi Lovrić objašnjavajući da je „poštovanje grčkih Sibila kod starih prešlo je kod Morlaka na vještice.“ One plešu po raskrižjima, skrivaju se u crnim oblacima i stablu oraha. Krive su za smrt djece, za upale koje čovjek dobije preko noći, za nečiju smrt pod orahom... Od vještica se može obraniti tako da se ode kod *baornica*, dobrih vještica¹⁴⁰ kojima se plaća zaštita.¹⁴¹ Osim vještica, Ivan Lovrić govori da u morlačkoj praznovjernosti postoje i vukodlaci koji su zapravo vampiri; oni nastaju od samog vraga koji napuše ljudsku kožu i napuni ju krvlju. Oni zajedno s drugim duhovima lutaju noću, sišu dječju krv i siluju žene.¹⁴² Macić je mali vukodlak koji služi svojim gospodarima i spava pod njihovim krevetima. Neki ga smatraju malim đavlom dok nekima predstavlja anđela.¹⁴³ *Incubus* ili Mora je vještica koja siše krv svim ljudima osim djece. Mora se zaljubi u čovjeka i dok je zaljubljena, ta osoba teško diše u snu. Bez obzira što je dokazano da osobe teško dišu dok spavaju na leđima zbog zabačene glave, to Morlaci pripisuju Mori.¹⁴⁴ Bauci nastaju od neke smrdljive tvari i pretvore se u životinju koja mijenja veličine samo da bi privukla čovjeka koji prevaren da je to stvarna životinja, završi u toj istoj smrdljivoj tvari.¹⁴⁵ Kod Morlaka jeke su duhovi koji nemaju nikakvu drugu funkciju osim izrugivanja onoga tko ih proizvodi.¹⁴⁶ Kod duhova, poznate su i noćne utvare, duhovi koji zaposjedaju netom prazne kuće (kuće netom umrlih) da bi otjerali one koji bi ih koristili. Ivan Lovrić raskrinkava misterij duhova govoreći da je dokazano je da su to samo ljudi koji bi tjerali druge iz kuće radi svog interesa. Pogotovo je proširena priča da to rade pravoslavni svećenici zato što im pokojnik nije ništa oporučno ostavio.¹⁴⁷ Divlji oganj je isto dio praznovjerja Morlaka. Ako je oganj plave boje, znači da su tamo duše pokojnika, dok crvena boja ognja Morlacima kaže je to bio znak da je tamo skriveno blago. Iako je divlji oganj kao i većina praznovjerja lako objašnjiva za prosvijećenog čovjeka, Lovrić je našao kako su franjevci krivi za održavanje ove laži.¹⁴⁸ Posljednje zapisano praznovjerje su zapisi. Zapisi su listići kojima neki morlački svećenici dijele milost. Morlaci vjeruju da se njima mogu zaštititi od svih vradžbina i bolesti. Iako generalno ima negativan stav o zapisima, Lovrić govori „... Ako mnogi morlački svećenici i raspačavaju spomenute zapise zato da izbiju nedopuštenu dobit od

¹⁴⁰ Mirsa Katić, *Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 20. stoljeća*, doktorska disertacija, Sveučilišta u Zadru, 2019. 71.

¹⁴¹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 159-162.

¹⁴² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 162-163.

¹⁴³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 163.

¹⁴⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 163-164.

¹⁴⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 164.

¹⁴⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 165.

¹⁴⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 165-167.

¹⁴⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 167-168.

bojažljive lakovjernosti i od neznanja naroda, ipak mislim, da to mnogi drugi možda čine čisto nećužno i sa svrhom, da čine dobro.“¹⁴⁹

Iako Morlaci ne poznaju modernu medicinu, oni su vrsni „doktori“. Narodna medicina se svodi na prirodu i preradevine uzetog iz prirode. Glavni lijek je rakija koja se zna pomiješati s puščanim prahom. Drugi način za ozdravljenje od bolesti je preznajavanje što Morlaci običavaju raditi s rakijom i suncem i vatrom ili s vinom i hodanjem. Protiv reume bolesnika „ribaju po leđima“, dok bol u obliku bodenja (protisli) rješavaju pijući koktel od izmeta i blata razmućenih u vodi. „Začepljenost liječe napitkom sastavljenim od rakije, meda i jelove smole, koji treba malo da uzavri.“ Osim ovih lijekova navodi Lovrić, njihovo korištenje bilja pomaže pri gotovo svakoj bolesti. Morlaci ne koriste liječnike zbog silnog troška koji im može nanijeti, a nisu sigurni da će ih liječnički tretman u potpunosti ozdraviti. Bez ikakve nauke odlični su kirurzi, jednako tako bez znanja tretiraju i onoga kojemu su iskočile kosti koje treba vratiti i onoga kojemu trebaju skinuti mreću na oku. Rane liječe balzomom kojeg rade od ulja, jaja i soli. Kod puštanja krvi ne koriste instrumente slične onima za konje već noževе i britve.¹⁵⁰

U ovom „sterilnom“ izvodu o Lovrićevim Morlacima dobivamo iskrivljenu sliku o Morlacima koje on ne želi prikazati. Zapravo dobivamo onaj pogled na sliku koju spominje Slobodan Prosperov Novak, hrvatski književni i kulturni povjesničar. Za razliku od Fortisa, Lovrić u svojim opisima zapravo opravdava tu minornu kulturu i malo ju više očovječuje. Bestijalnost u Lovrića gotovo ne postoji, odnosno ne izražava ju koliko i Fortis; Morlaci su ljudi i nisu tako primitivni kao što ih se opisuje. Za veliku većinu morlačkih neobičnosti i primitivnosti Lovrić ima opravdanje; Morlaci nisu poludivlji ljudi, njihova tvrdoglavost, lakovjernost kaluđerima i cokulašima kao što i nemarnost nove vlasti uskraćuju im, svojim privatnim interesima, razvoj kakav ima talijanski seljak ili jedan stanovnik grada. Svojim opisom Morlaci zaista postaju ljudi „od krvi i mesa“ kao što ih hrvatska etnologinja Dunja Rihtman-Augustin opisuje u ogledu znanstvenog skupa Ivan Lovrić i njegovo doba.¹⁵¹ Ponovno se vraćam i na to da je ovakvim prikazom djelomično potvrđena i teza Slobodana Prosperova Novaka koju u potpunosti prenosim: „Bila je to razorna knjiga nepoznatog autora koji je slavnom Europljaninu odgovorio oružjem njegova vlastita iluminizma, ali i s obiljem predromantičarske senzibilnosti. Ono što je Lovrića najviše smetalo u Fortisovu rukopisu jest

¹⁴⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 168-170.

¹⁵⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 171-176.

¹⁵¹ Dunja Rihtman-Augustin, „Ivan Lovrić i njegovo doba. Referati i saopćenja sa znanstvenog skupa, Odgovorni urednik Milivoj Čatipović »Zbornik cetinske krajine«, knj. 1, Sinj 1979, 403 str.“ *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 19 No. 1. (1982), 298.

stvaranje zabluda ondje gdje za njih nije bilo nikakvoga povoda. Lovriću vlastiti zavičaj nije ni po čemu egzotičan, samo smatra da je Fortisova slika o Morlacima bila pretjerana i uvredljiva. Lovrić upada u zamku Fortisove logike kad otklanjajući prethodnikove pogreške, iznova ispisuje neke stranice koje bi, da je mogao, napisao i sam Fortis. Bila je to zamka morlačke egzotičnosti u koju je upao neiskusni Lovrić...¹⁵² Polovičnost ove tvrdnje namjeravam izložiti u sljedećem poglavlju. Zaista, Lovrić je u sto šezdeset i četiri (164) stranice zasjenio tek trideset dvije (32) stranice koje je napisao Alberto Fortis. Za razliku od Fortisa, Lovrić je opisao Morlake mnogo temeljitije i to po njegovim uvjetima, odnosno duhu racionalnog prosvjetiteljstva: „Ja ne ću brkati sadašnjost i prošlost i ne ću imati hrabrosti da poričem neke stare čine zato, što se više ne dešavaju...“¹⁵³ U peterostruko većem tekstu, naravno da je Ivan Lovrić ispisao mnoge negativnosti i primitivnosti o Morlacima, sve da bi *Zapad* upoznao s pravim ljudima.

8. ŠTO JE ČITAO LOVRIĆ

Da bih objasnio knjižnicu i izvore Ivanova imaginarija potrebno je izvući ono što je čitao Ivan Lovrić. Većinu je djela iščitao za vrijeme svojih studija kada je pohađao strane jezike i filozofiju u Veneciji. Oblikovanjem i savladavanjem prosvjetiteljskog znanstvenog aparata, ali i dobrim poznavanjem popularnih djela među autoritetima, Lovrić daje još jednu dimenziju Morlacima i u potpunosti manipulira tim podacima.

Pametno i pažljivo probrane u moru zapadne literature, u Lovrićevim djelima istaknula se skupina pisaca koje je prilikom svog obrazovanja čitao i tako stvarao sliku o kulturnom *Zapadu*, njegovom vrijednosnom sistemu, ali i o sebi kao jednom Dalmatincu i kako se danas zna reći, jednom „gorštaku“. Svoje jedino djelo je potkovao tada još „egzotičnim“ i još uvijek nedovoljno istraženim antičkim piscima kao i velikim osobama iz Dalmacije koji su djelovali u ranijim razdobljima. Osim ovih eksplicitno navedenih autora, Lovrić implicitno, što kroz tekst, što kroz fusnote, progurava ideologiju ilirskog slavenstva nastale/formirane od usta i ruke Vinka Pribojevića. Odmah u naslovu znamo da je Lovrić pročitao Alberta Fortisa i njegov *Viaggio in Dalmazia* i baš to djelo ga je ponukalo da ispravi krivu sliku obrazovanih ljudi naspram njegovih sunarodnjaka.

¹⁵² Slobodan Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti, Od Bašćanske ploče do danas*, Zagreb: Golden marketing, 2003. 147.

¹⁵³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 58.

Prvi pisac koji se spominje u djelu je Vitalino Donati. On je bio prirodoslovac iz Padove koji je za papu radio istraživanje duž dalmatinske obale, a zbog svojih djela je kasnije poslan na rad u Egipat. Lovrić navodi njegov doprinos o Morlacima u svom djelu *Saggio di storia naturale dell' Adriatico*¹⁵⁴

Sljedeći pisac koji se spominje je Claude Francois Lambert, francuski prosvjetitelj koji je napisao *Storia generale, civile, naturale, politica, e religiosa di tutti i popoli del mondo* koju u fusnotama Lovrić navodi kao literaturu o nastanku naziva Morlak.¹⁵⁵

U svome djelu Lovrić je morao navesti i Ivana Lučića koji je napisao da se u našim krajevima Vlasi spominju još prije početka 14 st. te je nastavio da se „...naš Lučić nije nimalo varao, kad je rekao, da su stanovnici Vlaške i naši Vlasi (Morlaci) morali biti u svemu i po svemu isti“. Naravno, Ivan Lovrić je citirao Lučićevo djelo *Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia*.¹⁵⁶

U svom radu zatim navodi Tita Livija koji u svojoj *Ab urbe condita* spominje Volcae, keltski narod koji su preveli Hanibalovu vojsku preko rijeke Rone prilikom prvog punskog rata.¹⁵⁷ Isto tako Lovrić implicira i na raseljavanje Kelta u trideset i osmoj knjizi kada govori o Brenu koji s velikim mnoštvom Gala kreće u pljačkaški pohod u Dardaniji te se prilikom pohoda Gali posvađase te se odvojiše dio u Trahiju dok je drugi stigao do Bizanta.¹⁵⁸

O starini slavenskog jezika Lovrić pere ruke, navodeći da je mnogo ljudi pisalo o jeziku, no ističe Dubrovčanina Sebastijana Sladu Dolcija koji je 1754. godine u Veneciji objavio *O starosti i raširenosti Ilirskog jezika* u kojemu navodi kako njegovi suvremenici zanemaruju i izbjegavaju koristiti slavenski jezik. Na to nadodaje da je ilirski jezik jedan od sedam jezika koji potječe još iz vremena Kule babilonske, a „čijih osam dijalekata govori šezdeset naroda, među kojima su ne samo Slaveni nego i Tračani i stari Makedonci, Goti i Vandali, Geti i Sarmati itd.“¹⁵⁹

¹⁵⁴ Vitaliano Donati, (Pristupljeno 19.8.2020.) <https://www.torinoscienza.it/personaggi/vitaliano-donati>; I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 59.

¹⁵⁵ Claude Francois Lambert, (Pristupljeno 19.8.2020.) <http://www.librinlinea.it/titolo/raccolta-dosservazioni-curiose-sopra-/TO0E032602>

¹⁵⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 59; Ivan Mužić, „Vlasi i Starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima,“ u *Vlasi u Hrvatskoj Historiografiji*, Split: Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, 2010. 220.

¹⁵⁷ Titus Livy, *Hannibal's War, Books Twenty-one to Thirty*, Oxford: Oxford University Press, 2006. 27.

¹⁵⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 59; Titus Livy, *Rome and Mediterranean, Books XXXI-XLV of the History of Rome from its Foundation*, London: Penguin Books, 1976. 349; Zef Mirdita, *Vlasi, starobalkanski narod, (od povijesne pojave do danas)*, Zagreb: Hrvatski Institut za Povijest, 2009. 224.

¹⁵⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 63, 74; Irena Bratičević, „Ovidije pretvoreni: Četiri prijevoda đurđevićeve pjesme Bijeljaše se izdaleka.“ *Građa za povijest književnosti hrvatske*, br. 37. (2010), 201-202.

Lovrić napominje da su antički pisci opisivali morlačka razbojstva: navodi Luciusa Annaeusa Florusa, rimskog vojnog povjesničara i pjesnika koji je napisao svoje djelo zvano *Epitome de T. Livio bellorum omnium annorum DCC*. Florus nije govorio o Morlacima, ali je spominjao način života i upade starih Dalmata te kako su se Rimljani borili protiv njih paleći glavni grad Delminium, a spominje i da su Rimljani tjeroali taj narod da rudare.¹⁶⁰

Publije Ovidije Nazon koji se najviše puta spominje u djelu Ivana Lovrića je rimski književnik iz Sulmona koji ima velik književni opus te je sačuvano nekoliko djela koja su se smatrala izgubljenima. Među svojim djelima napisao je *Metamorfoze*, *Poslanice s Crnoga mora* i *Faste* odnosno Rimski kalendar. Na žalost, *Faste* nije uspio dovršiti, došao je samo do pola (prvih 6 mjeseci).¹⁶¹ *Fasti* je njegovo prvo djelo koje je Ivan Lovrić naveo u svom radu kad govori o *Odgoju*. U fusnotama citira dio iz druge knjige: *Oh! lakovjerni, previše lakovjerni, da smatrate da krivnja od krvi može biti isprana od potoka*. Taj navod koristi kao dokaz da Morlaci nisu praznovjerni kao što su bili praznovjerni u starom Rimu. Morlaci nisu vjerovali da se s djece oprane hladnom vodom skida svaki grijeh pa i zločin koji su njegovi predci počinili.¹⁶² Dalje u tekstu, dok govori o *Kolibama i posudama*, ponovno se Lovrić vraća na Ovidija. Ovoga puta Lovrić je pronašao dokaz za posude koje su žene nosile na glavi u *Poslanicama s Crnog Mora* ili *Epistulae ex Ponto* u kojemu se opisuje da su žene umjesto predene vune radile sa „Cererinim darovima“ (sijenom) te da su radile postavu koju su stavljale na glavu kad su nosile posude s vodom. Na ovu tezu nastavlja da morlačke žene nisu kao barbarske žene imale postav od sijena, već kao Rimljanke postavu od vune.¹⁶³ Sljedeći spomen Ovidija je u poglavlju *Prijateljstvo* gdje se citiraju *Poslanice*. Iako su Morlaci „sirovi i nedostaje im prirodne nježnosti“ njima je prijateljstvo kao svetinja. Prijatelja se uzima kao da je od njihove krvi i za njega bi napravili sve. Iako je Morlak za prijatelja spreman napraviti sve, ima veliko nepovjerenje među poznanicima i nepoznatima. Dovoljan je Ovidijev spomen kojega Lovrić koristi u poglavlju *O oružju* da bi opisao kako su i u stara vremena Morlaci posvuda išli s oružjem. Lukovi i otrovom namazane strijele su zamijenjene kuburom, dok je

¹⁶⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 66; Publius Annus Florus (Pristupljeno 21.8.2020.) <https://www.britannica.com/biography/Publius-Annius-Florus>; Florus, Lucius Annaeus, *The Epitome of Roman History*, XXV *The Dalmatian War* (Pristupljeno 21.8.2020) https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/2H*.html#XXXV

¹⁶¹ Ovidije Nazon, Publije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 22.8.2020.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45974>

¹⁶² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 67; Ovid, John B. Rose, *The Fasti*. London: Darrel and son, Charging Cross 1866. 33.

¹⁶³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 74; Ovid, *Tristia, Ex Ponto*, Great Britain: The Loeb Classical Library, 1939. 418-419.

nož zamijenila sablja.¹⁶⁴ Ovidije se spominje i kada se govori o *Plesovima i igrama* pa navodi da su morlačke igre prikladne njihovu načinu života kao što su konjički sportovi, igre s lakim oružjem i loptom pa čak i kolo unutar kojega se vrti/okreće kotač.¹⁶⁵ Ovidija Lovrić citira i kada govori o *Prirodnim darovima* gdje opisiva sposobnosti i prilagodbe Morlaka nekom zadatku. Iako se mogu prilagoditi svakom izazovu, Morlaci se ne prilagođavaju zbog prevelike brige za održavanjem života u uvjetima u kojima su se našli pa tako navodi Ovidija u ovom kontekstu gdje govori da bi se i Homer počeo ponašati kao i Geti.¹⁶⁶ U poglavlju o *Zemljoradnji i veterinarskom znanju* Ovidije se citira kad govori da osim žita ne kultiviraju ništa drugo, već ono bilje što raste i daje ploda, dok se hrane divljim voćem. Tako ističe morlačku neangažiranost naspram njihove ratobornosti i dobiti koju imaju vojevanjem. Dvije stranice dalje u istom poglavlju, Lovrić opravdava takav nerad i takvu ratobornost Ovidijevim stihovima „Rijedak je onaj koji se hvata rada na polju, jadan li je taj jer jednom rukom ore a drugom oružje drži“.¹⁶⁷ U morlačkom praznovjerju se također Ovidije citira i to kod *Zapisa malih papirića* koje izdaju lokalni župnici koji su navodno mogli izliječiti svakakve „bolesti i vradžbine.“ Djelovale su poput Leuperaca, svećenika koje je u *Fastima* Ovidije opisao, a koji su remenom udarali one koji ne bi mogli imati djece, u znak blagoslova. O običajima prilikom pokopa, u *Pogrebima*, Lovrić je dva puta citirao Ovidija. Prvo citiranje prilikom smrti kada je riječ o narikačama, a onda i o običaju novog ognja koji se u Vestinom hramu pale i obnovljenom snagom izgaraju.¹⁶⁸

Kvint Horacije Flakseneci je sljedeći rimski književnik kojeg Lovrić citira u svom radu. Živio je u vrijeme Cezara te je bio je učen u Ateni. Posredovanjem Vergilija došao je pod patronat Gaja Mecene, bogatog diplomata i pjesnika koji je ujedno bio savjetnik caru Augustu.¹⁶⁹ Napisao je *Epode* ili *Jambe*, *Satire*, tri knjige *Oda*, *Stoljetnu pjesmu* i *Poslanice*.¹⁷⁰ U *Osservazionima* se pojavljuje kada je riječ o morlačkim kućama. Lovrić opisuje čađave kuće napravljene od kamena ili isprepletene šiblja koje su utvrđene samo kutnim stupovima. Ove kuće nisu posebne da se navodi autor, već Lovrić ističe da su još donedavna Morlaci umjesto kuća imali kola koja su vukli za sobom kuda su išli. Putna kola su koristili i Skiti i Geti pa

¹⁶⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 88, 98-99; Ovid, *Tristia, Ex Ponto* 390-391, 236-237.

¹⁶⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 110; Ovid, *Tristia, Ex Ponto* 146-149.

¹⁶⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 136-137; Ovid, *Tristia, Ex Ponto* 428-429.

¹⁶⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 141, 143; Ovid, *Tristia, Ex Ponto* 140-141; 246-247.

¹⁶⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 169, 177-179; Ovid, John B. Rose, *The Fasti* 48; Ovid, *Tristia, Ex Ponto* 390-391.

¹⁶⁹ Gaius Maecenas. (Pristupljeno 2.9.2020.) <https://www.britannica.com/biography/Gaius-Maecenas>

¹⁷⁰ Horacije, Flak Kvint. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 22.8.2020.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26122>

Lovrić u fusnotama ponovno čitatelju naglašava da je upravo Horacije zapisao da „ratoborni Skiti koji žive onkraj Jadrana, isto kao i grubi Geti, bolje žive u svojim kolima, koje po običaju, za sobom vuku“. ¹⁷¹ Nadalje, Horacije se navodi u tekstu kada se govori o jelima, odnosno o češnjaku kojega je u svojim *Epodama* opjevao. „Taj opaki češnjak“ je biljka koju jedu samo oni željezne utrobe pa kao takva biljka nije dobar za pročišćivanje vode kao što je to naveo Fortis. ¹⁷² Daleko od prvog spomena, sljedeći je spomen u poglavlju o *Ženidbama i udajama*. Riječ je o jednoj u nizu igara koje se igraju na proslavi vjenčanja, a igra se tako da se netko od svatova odabere za kadiju kojemu se lula puni talogom, glibom ili izmetom da bi ga se ponizilo (kao osmanskog podanika). Ova igra je posjetila Lovrića na igru u kojoj sudionici bojažu svoje lice talogom koja je ostala od vinove loze. ¹⁷³ Osim Ovidija, u *Zapisima* se pojavljuje i Horacije koji objašnjava stari poganski običaj koji je po Ivanu ostao među narodom. Riječ je o vijencima od klasja žita kojima se krunila Cerera, rimska božica poljodjelstva i kojima su se još u Lovrićevo doba blagoslivljala polja. ¹⁷⁴ Lovrić završava svoj tekst porukom koju upućuje Fortisu i upravo ju uzima iz Horacijevih Epistola, prijateljskom porukom: „Pozdrav, želim ti dug život. ako znaš nešto bolje od ovih zapovjedi, podjeli sa mnom dobri čovječe. Ako nemaš, pridruži mi se pratiti ove.“ ¹⁷⁵

Kad je riječ o jelima Morlaka, Lovrić navodi dva nova djela. Prvo djelo je Plutarha grčkog povjesničara, biografa i filozofa koji je napisao oko dvjesto dvadeset sedam filozofskih djela, dva djela o glazbi i djelo *Usporedni Životopisi* u kojima je usporedno pisao po dva životopisa, jednog Grka i Rimljanina. Lovrić je od njega preuzeo dio iz života Marka Katona s kojim opravdava morlački običaj ispijanja octa. Katon je u svojim mladim danima, dok je bio na vojnim pohodima, pio samo vodu i katkada octa kao što su i u Lovrićevo vrijeme Morlaci pili. ¹⁷⁶

Drugo djelo je Suidas ili Suda, grčki leksikon iz desetog stoljeća za koji se vjeruje da ga je napisao grčki leksikograf istog imena (Suidas). Ta enciklopedija ima preko trideset tisuća

¹⁷¹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 72; Horace, *Odes and Epodes*, Cambridge, Massachusetts, London: Loeb classical library, Harvard university press, 2004. 198-199.

¹⁷² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 77; Horace, *Odes and Epodes* 276-279.

¹⁷³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 131; Horace, *Satires, Epistles and Ars Poetica, With an English translation by H. Rushton Fairclough*, New York, London: Harvard University press William Heinemann LTD. 1955. 472-473.

¹⁷⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 170; Horace, *The Odes and Carmen Saeculare, Translated into English verse by John Conington, Fifth edition*, London: Bell and Daldy, 1872. 129.

¹⁷⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 181; Horace, *Satires, Epistles and Ars Poetica* 290-291.

¹⁷⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 77; Plutarh (Pristupljeno 23.8.2020.) <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48823> ; Plutarh, *Usporedni Životopisi, I*. Zagreb: August Cesarec, 1988. 488.

unosna te je bila jedno od najcjenjenijih djela u renesansi, pogotovo iz tog razloga jer je imala jako puno citata iz klasičnog i ranokršćanskog razdoblja koji bi u suprotnom slučaju bili izgubljeni. U ovom leksikonu se opisuju Tračani te se navodi da vole češnjak.¹⁷⁷

Nadalje, kod Lovrićeva poglavlja o jelima rasprava se nastavila i na polje kvalitete hrane u omjeru na dugovječnost. U ovom odlomku Lovrić citira Gaja Plinija Sekunda Starijeg, rimskog političara i pisca koji je objavio priručnik od trideset i sedam knjiga zvanih *Naturalis Historia*. U svojoj sedmoj knjizi u kojoj Plinije govori o čovjeku, Lovrić koristi zapisanu priču Alexandra Corneliusan zvanog Polyhistor o Iliru Dandonu koji je doživio više od petsto godina. Morlački običaj stavljanja suhog vučjeg repa ili repa druge životinje na vrata Lovrić objašnjava u poglavlju o *Vješticama*, a potkrepljuje ga referencom iz Plinijevog djela u kojemu navodi da su stari Rimljani štitili svoje domove od magije stavlajući na vrata osušenu vučju njušku.¹⁷⁸

Poglavlje o jelima je nastavljeno kada je Fortis primijetio pa čak malo i preuveličao činjenicu da Morlaci izbjegavaju jesti žabe. Sljedeći pisac kojeg je Lovrić naveo u svojim komentarima je Publije Kornelije Tacit. Tacit je bio istaknuti rimski govornik, povjesničar i političar. Napisao je *Dijalog o govornicima*, *Agrikola*, *Germanija*, ali je najpoznatiji po svojim djelima *Povijesti* i *Anali* koje je Lovrić koristio da bi opravdao morlačku mržnju prema žabama. „Nijedan pravi Morlak ne bi jeo žabe, pa makar umro od gladi“ je sporna rečenica koju Lovrić objašnjava Tacitovom „Židovi se klone svinjetine, zbog sjećanja na kugu“.¹⁷⁹ Tacit se u tekstu spominje još tri puta. U poglavlju o *Ženidbama i udajama* Tactiov raspored sjedenja na carskom dvoru podsjetio je Lovrića da postoji slična hijerarhija na morlačkim vjenčanjima pa su tako bili zasebni stolovi za muškarce, žene i djecu.¹⁸⁰ O morlačkim krajnostima, melankoliji za vrijeme mira i ratobornosti za vrijeme rata Lovrić nalazi gotovo istu osobinu kod starih Germana. Germani po Tacitu zaista nisu voljeli mir koliko su voljeli ljenčariti pa se Lovrić nije

¹⁷⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 77; Suidas (Pristupljeno 23.8.2020.) <https://www.smu.edu/Bridwell/SpecialCollectionsandArchives/Exhibitions/InventionDiscovery/15thCenturyAuthors/Suidas> ; Suidas (Pristupljeno 23.8.2020.) <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100541279>

¹⁷⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 78, 161; Pliny, *Natural History* vol. I. London: Bohn's Classical Library, 1855. 269-270; Pliny, *Natural History* vol. VII (Pristupljeno: 24.8.2020.) <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi.0978.001:7:49> ; Plinije Sekundo Stariji, Gaj. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 24. 8. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48737> ; Pliny, *Natural History*, vol. V. London: Henry G. Bohn, 1856. 331.

¹⁷⁹ Tacit, Publije Kornelije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 24. 8. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60144>; I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 79; Tacitus, *The Histories with an English translation by Clifford H. Moore of Harvard University, The Annals with an English translation by John Jackson*, vol. II. Great Britain: The Loeb Classical Library, 1931. 178-181.

¹⁸⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 130; Tacitus, *Annals of Tacitus, books XI-XVI. An English translation by George Gilbert Ramsey*. John Murray, London: Albemarle street, 1909. 132.

mogao čudom načuditi kako su i stari Germani i Morlaci tako jaki i voljni umrijeti u boju, a kad treba privređivati da bi kućanstvo opstalo i da bi se ostvario prosperitet, oni ljenčare i puštaju da stariji, žene i djeca rade.¹⁸¹ U poglavlju o *Snovima* Tacit govori o Bassusu, čovjeku koji je povjerovao svojim snovima pa prokopao svu svoju zemlju u nadi da će se blago naći na točnoj lokaciji kao i u snu. S obzirom da je podbacio, došao je svijesti te si je odlučio oduzeti život da izbjegne sramotu.¹⁸²

Iako Morlaci ne vole žabe, postoje oni koji ih jedu. Zanimljiva je informacija da žabe jedu Morlaci koji nisu „grčkog obreda.“ Kao dokaz, Lovrić navodi Andriju Kačića Miošića, hrvatskog epika i vjerskog pisca, i to njegovo najpoznatije djelo, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Priča koja se citira je razgovor između pape i bizantskog cara koji traži pomoć jer ga napadaju Turci (Osmanlije). Papa odbija pomoć govoreći da će zaslužno propasti zbog toga što su svakoga izrugivali pa su govoreći da će „Latini izgubiti duše, jiduć žabe i balave spuže.“¹⁸³

Sljedeći pisac se nalazi u poglavlju koje govori o moralu, a riječ je o Luciju Aneju Seneki. Seneka je bio rimski senator, književnik, filozof i istaknuti pravnik. Za svog života je napisao više filozofskih djela te su sačuvana njegova pisma. Lovrić u svom djelu krivo citira Seneku. „...Da bi mogao biti sretan: pusti da neki ljudi misle o tebi i da si luđak“. Iako je ova rečenica zapisana u *Poslanicama*, ona nije zapisana u devedeset drugoj poslanici *O sretnom životu*, već je zapisana u sedamdeset i prvoj poslanici, *O superiornoj dobroti* gdje se govori o Sokratovim pravilima ponašanja jako mudrih ljudi koji primaju i uvredu na svoj račun pa čak i u tuđim očima ispadaju ljudi samo da bi održali svoju sreću (svoje veselje). Iako su Morlaci dobroćudni, Lovrić ovdje naglašava da ih se ne smije uzeti zdravo za gotovo, pogotovo iz razloga što su spremni na sve ako im se da razloga za akciju.¹⁸⁴

U poglavlju o *Neprijateljstvu* pojavljuje se Ciceronova misao „Morlacima se čini da je pravedno vraćati milo za drago...“ koja se nastavlja do Evandjelja po Mateju „Čuli ste da je

¹⁸¹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 142; Tacitus, *The Agricola and Germania, Translated into English by, R. B. Townshend*, London: Methuen & CO, 1894. 68.

¹⁸² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 158; Tacitus, *Annals* 311-312.

¹⁸³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 79; Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb: Raspošilja knjižara A. Jakić, 1862. 26-207; Kačić Miošić, Andrija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 24. 8. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29721>

¹⁸⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 85; Seneca, *Epistulae Morales, with an English translation by Richard M. Gummere, Ph.D. head master William Penn Charter school Philadelphia, vol. II*. London-New York: William Heinemann and G. P. Putnam's sons, 76-77, 446-471; Seneka, Lucije Anej. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 26. 8. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55383>

rečeno: 'Ljubi bližnjega svoga i mrzi na svoga neprijatelja!'¹⁸⁵. Lovrić pokušava na ovaj način skrenuti pozornost na osvetoljubivost Morlaka kao nešto što je učeno kroz vjeru, ali i da je to nešto što im je u krvi.¹⁸⁵

Publije Vergilije Maron bio je najveći rimski pjesnik Augustova doba. Rodom je iz Mantove, a školovao se u Cremoni, Milanu i Rimu. Napisao je *Bukolike* ili *Ekloge* tradicionalne pastirske pjesme, *Georgike* ili *O Ratarstvu* ep i najpoznatiji ep *Eneida*. Vergilije je ujedno idući pjesnik koji se spominje u Lovrićevom djelu te se navodi kao izvor da bi opravdao morlačku potrebu za glazbom u poglavlju o *Glazbi i Pjesništvu*. Kad god bi Morlaci putovali, oni bi pjevali pa ih je Lovrić usporedio s Vergilijevim Akadijcima, Corydonom i Thyrsisom koji su bili skloni zapjevati u svakom trenutku. Nadalje, u poglavlju o *Ženidbama i udajama* Lovrić citira običaj bacanja oraha i badema pred mladu. U tom običaju morlački dječaci bacaju orahe i bademe pred mladenku te je to svojevrsna inicijacija dječaka u odrasli život. S druge strane, u starom Rimu postojao je sličan običaj u kojemu mladoženja baca orahe pred mladenku.¹⁸⁶

Ivan Gundulić je bio dubrovački književnik plemićkog roda, školovan u Dubrovniku te je kao i svaki drugi plemić obavljao razne dužnosti za Dubrovačku Republiku. U mladosti je pisao melodrame *Pjesan Visini privedroj Ferdinanda II. velikoga kneza od Toskane* i pjesme koje on sam naziva *Porodom od tmine*. Zatim piše *Pjesni pokorne kralja Davida, Suze sina razmetnoga, Dubravku* i *Osmana*. Gundulić dolazi u morlačku priču kao derivacija i pohvala slavenskom svijetu koji ne zna svoga potencijala. On kao Dubrovčanin, umjesto talijanskim ili latinskim, odlučio je pisati slavenskim jezikom te je tako u Lovrićevim očima postao „ponos ilirskom narodu.“¹⁸⁷

Aul Perzije Flak je bio rimski pjesnik i satiričar koji se školovao u Rimu. U njegovoj književnoj djelatnosti imamo samo šest sačuvanih satira. Prva satira je zaista prava satira u kojoj kritizira svakidašnji život, dok su ostale satire zapravo rasprave o moralu. U svojoj prvoj satiri, Perzije kritizira Rimljane koji nakon obilnog ručka sjede i raspravljaju o božanstvenom svijetu poezije. Na isti način Lovrić koristi ovu naviku starih Rimljana u poglavlju o *Ženidbama i udajama* da bi okarakterizirao Morlake koji za vrijeme prošnje idu u kuću djevojke, goste se

¹⁸⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 88-89; Biblija, Matej 5:43

¹⁸⁶ Michael J. Putnam *Virgil's Pastoral art, Studies in the Eclogues*, Princeton: Princeton university press, 1970. 222, 264; I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 107, 125-126; Vergilije Maron, Publije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64325>

¹⁸⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 108; Gundulić, Ivan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23793>

s glavom kuće i pričaju „o božanskim i najozbiljnijim stvarima.“ Perzije se još jednom citira u *Osservazionima* i to u poglavlju *Dobri ili zli genij*. Kao i kod prosidbe, Morlaci su uz „Bakhovu inspiraciju“ u svojim pjesmama zazivali genije, jednako kao i stari Rimljani koji su ih zazivali na gozbama. O moralu i poštovanju onih u zagrobnom životu, Morlaci i Rimljani su jednako osjećali pa su mokrenje po starim grobovima i jedni i drugi smatrali gotovo zločinom.¹⁸⁸

Juvenal, rimski satiričar o kojemu ne znamo mnogo, a ostavio je za sobom samo šesnaest heksameterskih satira, sljedeći je antički pisac koji je svoje mjesto našao u *Osservazionima*. U svojim djelima je kritizirao društvo u starom Rimu za vrijeme Domicijana, Nerve, Trajana i Hadrijana. U Lovrićevom djelu javlja se u poglavljima o *Ženidbama i udajama* i o *Vješticama*. Kod ženidbi, spominje se kao kritika Morlacima- da i ako su i imali božanstvo „Piko“ ono je samo „još jedno gadno božanstvo pored tolikih drugih, što su ih imali.“ Naravno, Lovrić ne potkrjepljuje ovu tezu konstruktivno, već svraća pogled i na Egipćane koji smatraju jedenje poriluk i kapulu neprihvatljivim. Druga referenca na Juvenala je u poglavlju o *Vješticama* u kojemu se u Morlaka zadržao izraz iz Juvenalove osme satire: „Ovo je apsolutna istina, ja čitam list Sibila.“¹⁸⁹

Zadnji u nizu rimskih pjesnika u Lovrićevom djelu, Tibul Albije, bio je uz Ovidija i Propercija najpoznatiji Elegičar. Pisao je elegije u kojima je hvalio idiličan seoski život te je sačuvana zbirka od trideset i šest elegija pod njegovim imenom. Prvi put se spominje u poglavlju o *Zapisima* gdje je kao potpora Horaciju kada je riječ o kruni napravljenoj od klasja žita za božicu Cereru. Ponovno se spominje u poglavlju *Pogrebi* u kojemu uspoređuje običaj koji imaju neki Morlaci da s grančicama ulaze u crkve i svetom vodom škrope grobove, s običajem starih Rimljana koji na sličan način, vodom iz bunara pročišćivaju polja i blagoslivljaju usjeve i stoku.¹⁹⁰

Od ostalih pisaca u *Osservazionima* spominje se Claude-François Lambert i njegova teza o Gornjoj Vlaškoj kao i Filip Grabovac, i to njegova pjesma *Zapovid Principova svrhu*

¹⁸⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 115, 156, 170; Perzije Flak, Aul. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 3. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47793>; Persius, *Satires of A. Persius Flaccus, with a translation and commentary by John Conington*, Oxford: Clarendon press, 1872. 14-15, 30, 108-109.

¹⁸⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 120, 160; Juvenal, *The Satires of Juvenal, translated by Rolfe Humphries*, Bloomington: Indiana University Press, 1961. 107, 175; Juvenal, Decim Junije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 4. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29638>

¹⁹⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 170, 179-180; Tibulus, *Select Elegies of Tibulus, by Michael Wilson*, London, Melbourne, Toronto: Macmillan, New York: St. Martin's press, 1967. 2, 17; Tibul, Albije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 4. 9. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61261>

Hrvata i pivka kneza Kumbata. Tu pjesmu Lovrić stavlja u poglavlje o *Muškim odjelima* da bi se istaknuo ponos i raskoš svoje ratne uniforme naspram talijanske. U poglavlju o *Ženidbama i udajama* spominje se i Katul Gaj Valerije koji dodatno podupire Vergilijevu kratku rečenicu o svadbenom obredu s orasima. O nazivu vještica Lovrić spominje i Dantea Alighieria koji u *Božanstvenoj komediji* sve ljude naziva „crvima rođenima da formiramo anđeoskog leptira koji leti u sud bez obrane.“ U ovoj referenci Lovrić nalazi „anđeoskog leptira“ kao drugi naziv za vještice. O vješticama je samo kratko naveo i Tartarottija koji je dokazao da vještice ne postoje. Kada je riječ o liječenju reuma, spominju se Komod, Galen i Ksenokrat koji su liječili bol protisli razmućenim blatom ili mišjim izmetom. Očaran neobrazovanim Morlacima, a tako pametnim na polju medicine, Lovrić je pustio malo svoju komparativnu stegu te se odlučio pohvaliti stihovima hvale kirurgiji koje je napisao Ludovico Ariosto u *Orlandu Furiosu*.¹⁹¹

9. „MIT O MORLACIMA“

Kada je riječ o identitetima po kojima se formiraju obrasci gledanja sebe i drugoga, ne možemo zaobići „Idola ili demona podrijetla“ Marca Blocha koji taj fenomen ili opsesiju ljudi o pronalasku svojeg podrijetla veže isključivo o određenom momentu u vremenu. Bloch dalje nastavlja o usijecanju kršćanstva u europsku podsvijest kao povijesnu, ili bolje rečeno historiografsku religiju koja se veže za određene događaje. Tako naučeni, mi (Europljani) pišemo povijest pod utjecajem određenih obrazaca koji stvaraju određene ideologije (eurocentrizam). Ovakav pogled na našu historiografiju je bio jako važan zbog sljedećeg nastavka Blochove teze, a to je inkarnacija „drugog demonskog neprijatelja prave povijesti: manije za izradom određenih sudova.“¹⁹²

Ivan Lovrić je u svom djelu kao dobar redatelj i još bolji krojač priče iskoristio sve što mu je njegovo prosvjetiteljsko obrazovanje dalo da sastavi svoje *Osservazione*. Iako u tekstu nije izravno naveo svoje namjere o prikazu Morlaka, u fusnotama se odao i dodao posve novu sliku svom djelu. Njegova scena je postavljena i utabana kod prikaza Alberta Fortisa. Radnju

¹⁹¹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 58, 127, 159, 162, 171-172, 175; Balazs Trencsenyi i Michael Kopeček, i Michael Kopeček. *Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe(1770-1945), text and commentaries, vol. I, Late Enlightenment – Emergence of the modern „National idea,“* Budapest, New York: Central European University Press, 2006. 62; Dante Alighieri, *The Divine comedy, translated by Charles Eliot Norton, II, Purgatory*. Boston and New York: Houghton, Mifflin and company, 1892. 66; Nikola Kujundžić, et al., „Libar od likarij – ljekaruša don Petra Kaštelana iz 1776. godine.“ *Acta medico-historica Adriatica* 6, br. 1 (2008), 34; Ludovico Ariosto, *Stanze dell' Orlando Furioso, Terza edizione*. Bologna: Tipi Zanichelli, 1890. 214.

¹⁹² Marc Bloch, *The Historian's Craft*, A Caravelle Edition, New York: Vintage books, a division of random house, 1953. 29-35.

je pisao po Fortisovim i Europskim standardima, no uzeo si je za pravo imati slobodne ruke i ispravio je dijelove inicijalnog teksta i nadodao nekoliko činova. Sašio je i odijelo koje nose „antički Morlaci“. Da se izrazim stručnije, Alberto Fortis je *Zapad* upoznao s Morlacima, no Ivan Lovrić je korigirao Fortisove romantičarske greške te da prikaže Morlake ne samo ljudima „od krvi i mesa“ već ih suptilno izjednačuje pa čak uzvisuje nad *Zapadom*.

Inspiraciju pronalazi u emancipiranim djelima koje koriste plemići da dokažu svoju čistu krv te u antičkim spisima koje često koriste prosvjetitelji. Njihove alate koje koriste da bi utvrdili prestižnu genealogiju koju vuku od Trojanaca, Noe, Grka ili Rimljana, Lovrić u ovom djelu koristi protiv njihovih romantičarskih naočala. Ivan Lovrić cijelim tekstom prožima dokaze koji Morlacima daju taj prestižni status kojeg nose plemići, a Morlake dodatno uzdiže njihovom arhaičnosti, čistoćom jezika i duha kojeg je *Zapadu* uništila civilizacija.

Lovrić je poštovao prosvjetiteljsku praksu pisanja utemeljenog na dokazima. Te dokaze izvlačim iz teksta prijevoda i izvornika da bih dokazao da Lovrić izravno i suptilno pokušava pobiti Fortisove tvrdnje o Morlacima kao plemenitim divljacima. Lovrićevi Morlaci su, ne samo ljudi isti onima sa Zapada, već ih on kroz prestižnu genealogiju uzdiže i hvali.

„Ovaj se narod pojavljuje kao neka mješavina starih sjevernih naroda i naroda s Ledenog oceana (...) a sve su to različita imena, koja predstavljaju isti narod... Neki taj narod zovu Skiti kojima je (...) pošlo za rukom da se domognu rimskih pokrajina... Od ovih Skita koji nisu svi došli u Dalmaciju u isto vrijeme i pod istim imenom, nastala je ona znatna razlika (...) koju danas nalazimo kod Morlaka i primorskih stanovnika ili otočana.“¹⁹³

Prvo nam Lovrić govori koja je morlačka pradomovina što se poklapa s njegovom daljnjom pričom, ali i pričom koju prezentira Mavro Orbini u svom djelu *Kraljevstvo Slavena*. Naime, Orbini o tim sjevernim narodima navodi kako su oni zapravo potomci samoga Jafeta, sina Noinog, koji je nakon potopa otišao u Aziju, a njegovi potomci su nastavili put prema Skandinaviji gdje su se smjestili i gdje su se namnožili. Od tih naroda, naravno i Lovrić i Orbini potvrđuju da su nastali Skiti odnosno Slaveni koji seleći uzimaju druga imena.¹⁹⁴ Lovrić pobija Fortisovu teoriju o drugačijem podrijetlu Morlaka i stanovnika na obali te ju dodatno razrađuje:

„On misli i to, da stanovnici primorskih gradova i Primorja potječu od rimskih kolonija, premda općenito mora da imaju isto podrijetlo kao i Morlaci... Sad bi trebalo znati, da li ima više potomaka rimskih kolonija među stanovnicima primorskih gradova ili među Morlacima.

¹⁹³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 61-62.

¹⁹⁴ Mavro Orbini, *O Kraljevstvu Slavena* Zagreb: Golden marketing, Narodne novine, 1999. 76.

To bi bilo jedno od onih pitanja gdje bismo, (...) na kraju ostali u sumnji, tko ima pravo ili krivo, a možda bi ipak nadjačali Morlaci.¹⁹⁵

Razradom teze o razdvojenoj genealogiji Morlaka i stanovnika na istočnojadranskoj obali, Lovrić čitatelju „baca mamac“ kojim Morlacima daje prednost. Tim mamcem Lovrić želi odmah u početku potaknuti čitatelja da se zapita o čemu on sad razmišlja i kako to želi objasniti. Ovim pitanjima Lovrić želi skrenuti pažnju na njihovo prestižno podrijetlo, a ne na njihovu arhaičnu divlju stranu.

„Morlaci kao što svatko zna, govore slavenskim jezikom. (...) taj se jezik ističe iznad svih ostalih. U njemu se osim toga opaža prirodnost starih jezika. Kad se s nekim govori, ne upotrebljava se nikada 'vi', već samo 'ti', a to je najsnažniji i najplemenitiji način govora, koji je bio u običaju i kod starih Rimljana. Nepokvarenom su slavenskom jeziku nepoznati naslovi gospodin i presvijetli kao što su bili nepoznati u latinskom...“¹⁹⁶

Ivanu Lovriću je slavenski jezik prirodan kao i stari jezici, tako čist da u njemu nema gradacije raslojavanja drugim ljudima u razgovoru- svi dobivaju istu količinu poštovanja. Čist je kao i latinski jezik kojeg smo, vidjet ćemo u nastavku analize, kao i druge običaje naslijedili. Iako pokušava oprati ruke od objašnjavanja drevnosti slavenskog jezika, Lovrić navodi da je to već generalno znanje, ali za svaki slučaj naglašava dijelove da se bude na čisto što želi reći:

„Ne kanim govoriti o starini slavenskog jezika. O tom je već govorilo vrlo mnogo pisaca, (...). Po njemu slavenski jezik potječe od sinova Jafetovih, od kojih po njegovu mišljenju potječe i naš narod.“¹⁹⁷

S ovim odlomkom o jeziku Lovrić se referira na trend koji je kružio *Zapadom* u 15. i 16. stoljeću, no to nasljeđe je bilo važno i u osamnaestom stoljeću. Taj trend je nastao na dijelu iz knjige zvane *Antiquitatum variarum volumnia* koja se prvi put pojavljuje u 12. stoljeću, no postala je popularna 1498. godine kada ju objavljuje Giovanni Nanni. Ova knjiga je bila važna zbog toga što je prožeta „mitom o postanku“ i ideologijskom genezom koja se prenosila u obitelji Hohenstaufen. Mit se temeljio na trojansko-biblijskom korijenu koji je opravdavao teokratsku ulogu cara, ali je i pojašnjavao carsku genealogiju. Taj produkt humanizma je buknuo diljem Europe te se ustalio u gotovo svaku povijest postanka na *Zapadu* čineći ga ključnim za opravdavanje prestiža kojeg su plemićke kuće dobivale.¹⁹⁸ Kao što u prvih

¹⁹⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 62.

¹⁹⁶ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 62-63.

¹⁹⁷ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 63.

¹⁹⁸ Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden-marketingTehnička knjiga, 2008. 62-63.

nekoliko stranica Lovrić želi dati do znanja o morlačkoj drevnosti, on ovom „biblijskom teorijom“ čitatelju dodatno prosvjetljuje morlačke korijene koji potječu od Noina sina Jafeta. S iznesenim dokazima koje donose mnogi drugi pisci poput ranije navedenog Orbinija, Lovrić zajedničkim religijskim postankom želi približiti Morlake *Zapadu*. Lovrić ne želi ostati dužan ni na djelu gdje predstavlja jezik te samo nastavlja razvijati čistoću koju je promovirao kada je izjednačio slavenski sa „jezikom Rimljana“:

„Primijetit ću samo toliko, da su među tolikim narodima, koji govore našim jezikom, Morlaci, kako se meni čini, sačuvali nešto od stare čistoće više od svih ostalih izuzevši Moskove. Radi toga se u Dalmaciji treba obratiti na njih radi pravog ilirskog izgovora, i neka nam to ne zamjere dubrovački građani, koji se jedini od onih, što među nama znadu strane jezike, ne stide općenito i s mnogo elegancije govoriti i svojim vlastitim, ali izgovor uvijek bolje čuva onaj, tko ne zna stranih jezika, kao naši Morlaci.“¹⁹⁹

Nakon što je ustvrdio čistoću morlačkog jezika u svakom segmentu, Lovrić je na temelju morlačkih običaja naišao na reference kod raznih popularnih autora koje su utvrđivale morlačku mitsku antičko-biblijsku prošlost:

„Ima ljudi koji se sjećaju, da su još prije pola vijeka pojedini Morlaci običavali i po koju kolibicu voziti po želji amo tamo na teretnim kolima. To bi moglo služiti kao dokaz, kad ne bi bilo drugih, da potječu od starih Skita ili Geta, kod kojih su takvi običaji bili rašireni...“

200

Prve dokaze o drevnoj prošlosti Morlaka Lovrić uzima iz gotovo banalnih primjera. Prvi primjer je zapravo dokaz u slučaju da nema niti jedan drugi. Ovaj banalan primjer je samo jedan u nizu detalja koje Lovrić zamjera Fortisu i *Zapadu* i to zato što je taj detalj otpisan kao nešto divljačko, bez da su uzeli u obzir antička djela u kojima se narodi s identičnim ili sličnim detaljima pojavljuju. Od svojih prosvijećenih kolega kojima piše ovaj rad Lovrić traži da dokaze čitaju i kroz fusnote pa je tako u izvorniku zapisao objašnjenja nekih običaja i njihove podudarnosti s antičkim običajima:

„Ma l'asserzione di Ovidio 'della paglia in vece di lana' sembra provarci, che le serve Romane adoperassero le ciambelle di lana ful capo, per portar l'acqua come usano le morlacche a'giorni nostri.“²⁰¹

¹⁹⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 63.

²⁰⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 72.

²⁰¹ Koristim izvornik jer sam se želio uvjeriti da ovo nije samo prevoditeljeva nadodana fusnota kao što se može naći na nekim mjestima u prijevodu. Doslovan prijevod: „No Ovidijev izraz *slamu mjesto vune* dokazuje, kako

Utvrđujući istovjetnosti rimskih služavki i morlačkih žena Lovrić pobija Fortisovu tvrdnju da Morlaci koriste češnjak kako bi omekšali tvrdoću vode. Ivan Lovrić ne samo da opovrgava tu Fortisovu tezu tvrdeći da Morlaci najviše koriste ocat, a da svatko zna da je češnjak štetan ako ostane u vodi, već nadodaje još jedan dokaz o rimskoj povezanosti s Morlacima:

„Kod Rollina se čita, da su svi rimski vojnici nosili sa sobom octa, da ublaže tvrdoću vode, koju su katkada morali piti, premda je bila vrlo loša. Zašto je Katon, koji je, ako hoćemo vjerovati Plutarhu, inače pio samo vodu, katkada pio octa, kad je bio u vojsci, ako ne zato, što je voda po svoj prilici bila vrlo tvrda.“²⁰²

Kako tekst nastavlja dalje i Lovrić postaje sve direktniji. Više nisu samo suptilno ubačene usporedbe, već je riječ o sve čvršćim izjavama i potvrđivanjima o njihovoj antičkoj pripadnosti. Pristup progresivnog uvjeravanja čitatelja i pripajanja antičkih korijena Lovrić provlači kroz cijelo djelo. Prvo takvo pojavljivanje dolazi u poglavlju o prijateljstvima kada se referira na Gete:

„Prijateljstvo je Morlacima bilo uvijek sveto, još od pradavnih vremena, pa i Ovidije o tom jasno svjedoči govoreći na više mjesta o Getima, od kojih smo kako smo već više puta spomenuli, potječu dobrim djelom naši Morlaci...“²⁰³

Jedan od dva klasična primjera o veličini Slavena Lovrić spominje jednom u djelu knjige o običajima Morlaka, a drugi dio u djelu gdje prilaže biografiju hajduka Stanislava Sočivice. Prvi navod se nalazi u pjesmi Filipa Grbavca „*Zapovid Principova svrhu Hrvata i pivka kneza Kumbata*“. Dio pjesme prikazan u djelu je satirična karaktera te govori o Slavenima koji ulaze u mletačku službu.

„Ve' la` certuni Dalmatin' Voivode,

Che appena giunti dell' Italia ai lidi,

Italiani si fanno, ed àn rossore,

se čini, da su rimske služavke upotrebljavale kao kovrtnje od vune na glavi za nošenje vode, kao što u naše dane rade i morlačke žene.“ Ivan Lovrić, *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis, coll'aggiungna della vita di Socivizca*. in Venezia: presso Francesco Sansoni, 1776. 88.

²⁰² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 77.

²⁰³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 88.

Di chiamarsi Slavoni.²⁰⁴

Iako su u pjesmi glavni motivi odjevni predmeti koje nosi jedan Morlak, u originalnim fusnotama glavni naglasak je na riječi Slaven i njenom postanku. Ne samo kod Lovrića, sarmatistički topos kojem pripada ovo tumačenje postanka riječi Slaven od riječi „Slava“ nailazimo i u djelima Vinka Pribojevića Dominikanca i Hvaranina koji je živio u 16. stoljeću²⁰⁵ te Dubrovčanina benediktinca Mavra Orbinija. Njih dvojica su gotovo identično (Pribojević 1525. i Orbini 1601. godine) u svom djelu opisali da ime Slaveni dolazi od Slava zbog toga što su uvijek na bojištu bili slavodobitni. Ovoj dvojici pridružuje se i Ivan Gundulić kojemu se Lovrić toliko divio da ga je spomenuo dva puta u ovom djelu, a sigurno je inspiraciju pronašao u njegovom djelu *Pjesan Visini privedroj Ferdinanda II., velikoga kneza od Toskane*, u kojemu je jedna od glavnih tema pjesme veličina slavenstva.²⁰⁶

„Quello nome di Slavoni, che significa gloriosi, gl'Italiani, che non sapevan pronunciarlo, lo convertirono in Schiavoni.“²⁰⁷

Teza koju sam naveo u početku ovog poglavlja kada sam napisao da Lovrić uzvisuje Morlake nad *Zapadom* se očituje u sljedećem citatu. On je uspio okrenuti sliku civiliziranog čovjeka kojeg *Zapad* ima o sebi u barbarsku okrutnost jednostavnim manevrom ugrožavanja života sirotinje oduzimajući im jedino sredstvo obrane. Isto tako vidljivo je kako Lovrić progresivno dolazi do prisvajanja drevnih korijena. Morlački običaji više nisu slični drugim običajima niti je dobar dio Morlaka sličan drugim narodima, već Lovrić izravno tvrdi da su Morlaci antičkog postanka.

„Vidjet ćeš, istina, bijednih koliba bez igdje ičega, ali nema primjera da bi bile bez oružja, osim kad je oružje oduzeto po nalogu pojedinih činovnika, koji se njime žele naplatiti (...) Svakako je čin barbarske nerazumnosti lišiti onoga, što im služi za obranu i u doba dobra i u doba rata. Ovidije govoreći o oružju, koje je kod ovog naroda bilo u običaju u njegovo vrijeme, tvrdi, da su i tada bili njime dobro snabdjeveni: (...)“²⁰⁸

U poglavlju *Plesovi i igre* Lovrić navodi kako su Morlaci prolazeći kroz teška vremena i brige zaboravljali neke igre koje su igrali u pradomovini, a koje je Ovidije zapisao. S ovom

²⁰⁴ Izvornik, doslovni prijevod: „Postoje neki Dalmatinski Vojvode, koji čim su stigli na obale Italije, naprave se Talijanima i s crvenilom se nazivaju Slavenima“ I. Lovrić, *Osservazioni di Giovani* 118.

²⁰⁵ Z. Blažević, *Ilirizam* 129-130.

²⁰⁶ Gundulić, Ivan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 15. 11. 2020.) <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23793>

²⁰⁷ Izvornik, fusnota na koju nije nadodano dodatno objašnjenje prijevoda: „Ovo ime Slaveni, što znači slavni, obrnuli su Talijani koji ga nisu znali izgovarati, u Schiavoni.“ I. Lovrić, *Osservazioni di Giovani* 118.

²⁰⁸ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 98-99.

tezom Lovrić želi dočarati težak morlački život zbog kojeg zaboravljaju igre i one im postaju strane.

„Sačuvani su u svom prvobitnom stanju i turniri s konjima, koji su u pravadno vrijeme bili u običaju u Morlaka, ali se više ne zna, što su igre s loptom, kotačima i mnoge druge. Te dodaje u fusnotama: Ovidio, che con molta precisione descrisse alcuni costumi de'Geti, (ora nostri morlacchi) allorchè vivea esiliati fra essi dice che vi eran i giochi di palla, e di truco: Lusus equis est: levibus nunc luditur armis: Nunc pila, nunc celeri vertitur orbe trocus.“²⁰⁹

O teškom životu Morlaka i stalnoj egzistencijalnoj prijetnji koja ih je pratila još od pradomovine, Lovrić dodaje još i tvrdnje o njihovoj inteligenciji i mogućnostima. Morlaci su svestrani i pametni, no zbog stalnih ratova moraju biti i vojnici i poljoprivrednici. Šanse za dobar život na zemlji gdje žive Morlaci su tako teške da se i oni koji dođu na tu zemlju moraju prilagoditi kako bi opstali.

„Budući da moraju više misliti na uzdržavanje života nego na bistrenje uma, oni ga ne bi mogli razbistriti ni da hoće, jer nemaju sredstava. Zato nema ničega istinitijeg od onih dvaju stihova Ovidijevih, gdje kaže, kako bi među Getima (današnjim Morlacima) i sam Homer postao Get, pa prema tome ni njegovo znanje ne bi bilo šire od znanja Geta: (...)“²¹⁰

O ratu koji „nikada ne staje“ još dodatno opisuje Lovrić u svom djelu držeći konstantu u životu Morlaka, ali i njihovih antičkih predaka.

„Ali kako to, da su ljudi od prirode tako jaki (kao što su Morlaci) toliko lijeni u obrađivanju zemlje, i što je još čudnije, da su ti ljudi koji u vrijeme rata do kraja mrze mir i izlažu svoje grudi neštedimice neprijateljskom bijesu, kasnije u vrijeme mira tako tromi? To je čudna proturječivost u prirodi, kako opaža Tacit u svojem djelu o običajima Germana. ... za to ne možemo kriviti njih. Jedinu korijen toga vlašskog zla bili su neprestani ratovi, koji su ih uznemiravali. ... Tu su istu nevolju imali u staro doba i njihovi djedovi prema obalama Crnog mora, kako nam svjedoči Ovidije u ovim stihovima: (...)“²¹¹

U zadnjem izraženom segmentu pisanja *O običajima Morlaka*, Lovrić u prvi plan gura rimsko naslijeđe. Kako se progresivno povećava morlačka podudarnost s antičkim korijenima,

²⁰⁹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 110; Izvornik, fusnota: “Ovidije koji je vrlo točno opisao neke običaje Gea (sada naših morlaka), dok je među njima živio u progonstvu, veli, da je ondje bilo igara s loptom i kotačima: Sad je igra s konjima, sad se igra brzim rukama, sad loptim, a sad se u brzom krugu okreće kotač.” I. Lovrić, *Osservazioni di Giovani* 135.

²¹⁰ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 137.

²¹¹ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 142-143.

tako se povećava i prestižno nasljeđe koje oni nose. Postoje neznatni spomeni grčkog naslijeđa, no samo je ubačeno suptilno u tekst. Kada govori o rimskom naslijeđu, Lovrić ne šteti riječi. Daje u mogućnost čitatelju da na temelju prijašnje sjajne prošlosti Morlaka, zaključi da su oni potomci samih Rimljana.

„No i pored jasne istine, da se ne izgubi stari običaj, ne mogu zaboraviti svoje božanstvo 'Sriću', t.j. dobrog genija, kojega zazivaju naročito za bučnih dana i ne znajući, što govore, i igrajući se s njim kao pjesnici sa Bakhom. I Rimljani su na gozbama imali boga Genija: (...)“²¹²

Kada je suptilno spomenuo slične običaje koje dijele Morlaci i Rimljani, Lovrić uzima idući korak i predstavlja Morlake kao nasljednike starih rimskih običaja.

„One su u ilirskom jeziku poznate pod imenom 'vještice', a to su one, što noću kriješte i lete vadeći srce djeci u kolijevkama. Tako su mislili i Rimljani, ostavljajući to praznovjerje u nasljeđe Morlacima.“²¹³

Iako je već uzeo korak u kojemu je izjednačio morlačku i rimsku prošlost, Lovrić diskretno nadodaje rimske običaje koji se poistovjećuju s morlačkim te uzima finalni zalet kojim zaključuje tko su Morlaci.

„Vidio sam u nekim morlačkim crkvama obješene vijence od klasja i htio sam doznati, što to ima značiti. Morlaci mi rekoše, da se ta vrsta vijenca nosi u procesiji, kad se idu blagoslivljati polja. Tako običavahu Rimljani u žrtvama zvanim 'ambarvalia' vjenčati Cereru klasjem.“²¹⁴

U zadnjem poglavlju u svom djelu o morlačkim običajima, Lovrić pečati cijelo poglavlje s jednostavnim potvrđivanjem rimskog naslijeđa koje nose Morlaci.

„Tokom jednog mjeseca ili malo dulje poslije pokopa kojeg njihova rođaka, ili bolje reći prema žalosti, što je osjećaju, idu morlačke žene više ili manje ponovno plakati nad njegovim grobom u sve svetačke dane, samo ako imaju prilike da pođu u crkvu, gdje im je rođak pokopan. No ovaj običaj, uzet od Rimljana, već je skoro izašao iz mode.“²¹⁵

²¹² I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 156.

²¹³ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 159.

²¹⁴ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 170.

²¹⁵ I. Lovrić, *Bilješke o Putu po Dalmaciji* 179.

10. ZAKLJUČAK

U ljudskoj srži je potreba za definiranjem nepoznatih stvari i pojava kao i definiranje zaboravljene prošlosti. Često se okrećemo prema prošlosti tražeći odgovore na razna pitanja preispitujući određene trenutke koji su nam se dogodili sve dok ne odustanemo ili ne nađemo zadovoljavajuće objašnjenje. Danas povijest kroz digitalne medije, posebice kroz fotografiju i film, može dati konkretnije odgovore i probuditi intenzivnija sjećanja. Slična stvar se dogodila i za vrijeme prosvjetiteljstva, samo što se ljudi zbog manjka informacija nisu imali kako podsjetiti na prošlost. Napredak koji nije trpio prijašnje strukture nerijetko je popločavao preko istih, a izmjenom generacija se u potpunosti izgubila memorija o temeljima. *Zapad* koji u kratkom vremenu eksplodira na svim područjima počinje se zanimati i za svoju prošlost. S obzirom da *Zapad* ne zna kako istražiti prošlost, a upoznati su sa sačuvanim antičkim djelima, pokušavaju naći svoje „barbarske“ pretke u narodima koji imaju slična obilježja. Među ovim istraživačima je bio i Alberto Fortis koji piše svoje djelo o Morlacima. Očaran pronalaskom, zapanjen i prestrašen činjenicama pokušava napraviti što veću distinkciju između njih i *Zapada*. S druge strane Ivan Lovrić koji je u salonima prilikom svog obrazovanja čuo o prvim nalazima „dobrog divljaka“, odnosno škotskih gorštaka, bio je zapanjen i uvrijeđen što je baš njegov narod u očima *Zapada* bio odličan kandidat za primitivnu prošlost. Odlučio je obraniti svoj narod ne skrivajući njegovu civilizacijsku zaostalost i njegove običaje. Naprotiv, iskoristio je njegovu prošlost, „alate i priručnike“ koje su sami prosvjetitelji koristili i napravio je djelo koje Morlacima kao i drugim plemićima daje prestižnu prošlost i plavu krv. Lovrić daje sve morlačke čudnosti (*Zapadu*) u prvi plan te ih potkrepljuje antičkim piscima. Za Lovrića, Morlaci nisu stranci na europskom poluotoku, već su oni izgubljeno plemstvo, sinovi Rimljana i samog Noe koje je težak život u području višestoljetnog rata zarobio. Oni nisu divljaci koji se ne mogu promijeniti- oni bi se lako prilagodili da imaju uvijete, a *Zapad* (Mletačka Republika) je kriv što ih nije osigurao.

Lovrić je dugo vremena bio sporedni lik; mladi, neuki, senzibilni morlački sin, ljubomoran na uspjehe jednog iskusnog Talijana. Upravo suprotno, smatram da su *Osservazioni* s razlogom digli toliko prašine na *Zapadu* te da je Lovrić kao jedan dvadeset dvogodišnjak sa svojim djelom izvrgnuo kritici jednog Fortisa, ali i cijeli *Zapad* koji je čekao Fortisove „dobre divljake“, napisavši nešto više od pet puta o Morlacima nego što je to sam Fortis napisao. Dodatno ih je izvrgnuo kritici ispravljajući i dajući prave razloge morlačke čudnosti. Fortis je vidno bio u panici kada je požurivao prijevode, a izdavanjem ovog djela njegove mecene su imale valjan razlog za ne vjerovati mu. Njegov rad je po strukturi prava

„zamka“ za prosvjetitelje, a brza kritika je bila prava potvrda da je *Zapad* u nju upao. Na trojansko-biblijskom korijenu Lovrić je stvorio „mit o Morlacima“ temeljen na izvorima na kojim su kraljevi i plemići temeljili svoje pravo na vladanje. Uzimajući ideale barokne aristokracije: *vir utriusque palladis* odnosno čovjek koji se bori perom i mačem, Lovrić opravdava manjak „pera“ kod Morlaka koji se nadomješćuje kompletnom vojnom predanošću. Ovim baroknim idealom dodatan sjaj daje i slavna ratnička prošlost Slavena pa tako ovo djelo spada u djela *slavenskog ilirizma* zajedno sa djelima Pribojevića i Orbinija.

Ivan Lovrić zbog svoje smrti nikada nije uspio obraniti svoje stavove, a kritika je konstantno stizala. Veći broj kritika utjecao je na pogled prilikom pisanja radova koja diskreditiraju Lovrića, odnosno da ga se stavlja u labilnu skupinu autora koji su pisali o Morlacima nadijevajući mu ranije navedene epitete. Jednako tako, u današnjoj literaturi, Lovrićevo djelo je samo kratka referenca na temu Morlaka ili Alberta Fortisa. Najveća šteta je u tome što nitko na prosvjetiteljskom *Zapadu* nije u obzir uzeo Lovrićevo djelo što nam potvrđuje nepovjerenje i strah prema *Istoku*, već je kontradiktorno prosvjetiteljskoj praksi odlučio zadržati ekstreme koji su zadovoljavali vlastite interese. Tako je jedan *Zapad* koji se veliča bogatstvom i znanjem u dobu „razuma“ ostao nerazuman, dok se „poziv za razumijevanjem i pomoć“ sa *Istoka* izgubio pod novonastalim slikama koje su bile predobre da ne bi bile istinite. Dobro je rekao Jokaš u *Prosjacima* i *Sinovima* kada je dobio pitanje: *-Zar on ne čuje što ljudi govore? -E, kad su čuli bogati što im sirotinja zbori?!*

11. IZVORI

- *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Svezak III. – Listine godina 1201-1235.* Sabrao i uredio Tadija Smičiklas pravi član akademije, Zagreb: jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti potporom kraljevske hrvatske, slavonske, dalmatinske zemaljske vlade, 1905.
- Fortis, Alberto. *Put po Dalmaciji.* Split: Marjan tisak, 2004.
- Lovrić, Ivan. *Bilješke o Putu po Dalmaciji, opata Alberta Fortisa, i Život Stanislava Sočivice.* Zagreb: Izdavački Zavod Jugoslavenske Akademije, 1948.
- Lovrić, Ivan. *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del viaggio in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis, coll'aggiunga della vita di Socivizca.* in Venezia: presso Francesco Sansoni, 1776.
- Orbini, Mavro. *O Kraljevstvu Slavena.* Golden marketing. Zagreb: Narodne novine, 1999.

12. LITERATURA

- Alighieri, Dante. *The Divine comedy, translated by Charles Eliot Norton, II, Purgatory.* Boston and New York: Houghton, Mifflin and company, 1892.
- Ariosto, Ludovico. *Stanze dell' Orlando Furioso, Terza edizione.* Bologna: Tipi Zanichelli, 1890.
- Biblija. *Stari i novi zavjet,* ur. Kaštelan Jure, Duda Bonaventura, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1983.
- Blažević, Zrinka. „Croatia on the Triplex Confinium: Two Approaches.“ U *Constructing border societies on the Triplex Confinium, International project conference papers 2 "Plan and practice. How to construct a border society? The Triplex Confinium C. 1700-1750 " (Graz, December 9-12 , 1998),* uredili Drago Roksandić, Nataša Štefanec, 221-238. Budapest: Central European University, 2000.
- Blažević, Zrinka. *Ilirizam prije ilirizma.* Zagreb: Golden-marketingTehnička knjiga, 2008.
- Bloch, Marc. *The Historian's Craft.* New York: A Caravelle Edition, Vintage books, a division of random house, 1953.
- Bracewell, Wendy. „Lovrich's joke: authority, laughter and savage breasts in an 18th-c. travel polemic.“ *Études Balkaniques* 47/2-3 (2011), 224-249.

- Bratičević, Irena. „Ovidije pretvoreni: Četiri prijevoda đurđevićeve pjesme Bijeljaše se izdaleka.“ *Građa za povijest književnosti hrvatske*, br. 37. (2010), 189-266.
- Caciur, Dana. „Considerations Regarding the Status of the Morlachs from the Trogir`s Hinterland at the Middle of the 16th Century: Being Subjects of the Ottoman Empire and Land Tenants of the Venetian Republic.“ *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS* br. 41 (2016), 95-110.
- Četipović, Milivoj. „O jednoj kritici Ivana Lovrića“ U *Zbornik Cetinske krajine, Knjiga I. Ivan Lovrić i njegovo doba, referati i saopćenja sa znanstvenog skupa*. Uredio Milivoj Četipović, 289-296. Sinj: Kulturno društvo cetinjanin, 1979.
- Durant, Will and Ariel. *The story of civilization: part X, Rousseau and revolution, A history of Civilization in France, England, and Germany from 1756, and in the Remainder of Europe from 1715, to 1789*. New York: Simon and Schuster, 1967.
- Horace. *Satires, Epistles and Ars Poetica, With an English translation by H. Rushton Fairclough*. New York, London: Harvard University press William Heinemann LTD. 1955.
- Horace. *Odes and Epodes*. Cambridge, Massachusetts, London: Loeb classical library, Harvard University press, 2004.
- Horace. *The Odes and Carmen Saeculare, Translated into English verse by John Conington, Fifth edition*. London: Bell and Daldy, 1872.
- Juvenal, *The Satires of Juvenal, translated by Rolfe Humphries*, Bloomington: Indiana University Press, 1961.
- Kačić Miošić, Andrija. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Zagreb: Raspošilja knjižara A. Jakić, 1862.
- Katić, Mirsa. *Uloga žena u kulturnom životu Zadra u 19. i u prva dva desetljeća 2. stoljeća*, Doktorska disertacija, Sveučilišta u Zadru, 2019.
- Kujundžić, Nikola, Petra Gašparac, Milan Glibota i Ante Škrobonja. „Libar od likarij – ljekaruša don Petra Kaštelana iz 1776. godine.“ *Acta medico-historica Adriatica* 6, br. 1 (2008), 15-40.
- Kursar, Vjeran. „Being an Ottoman Vlach: On Vlach Identity (Ies), Role and Status in Western Parts of the Ottoman Balkans (15th-18th Centuries).“ *OTAM*, 34/Güz (2013), 115-161.
- Livy, Titus. *Hannibal`s War, Books Twenty-one to Thirty*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

- Livy, Titus. *Rome and Mediterranean, Books XXXI-XLV of the History of Rome from its Foundation*. London: Penguin Books, 1976.
- Luković, Miloš. „Self-Government Institutions of Nomadic and Semi-Nomadic Livestock Breeders in the Balkans and in the Carpathian Regions in the Late Medieval and Early Modern Periods.“ *Res Historica: časopismo Instituta Historii UMCS* br. 41 (2016), 51-94.
- Markulin, Nikola. „Mletačka organizacija teritorijalnih vojnih postrojbi u Dalmaciji od 1684. do 1718. godine.“ *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 59 (2017), 251-287.
- Markulin, Nikola. „'Prijatelji našega naroda': Prikatbe Drugoga u djelu Viaggio in Dalmazia Alberta Fortisa.“ *Povijesni prilozi*, 29 br.38 (2010), 213-233.
- Mirdita, Zef. *Vlasi, starobalkanski narod, (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb: Hrvatski Institut za Povijest, 2009.
- Muljačić, Žarko. „Iz korespondencije A. Fortisa s J. S. Wyttenbachom.“ *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar-Razdio lingvističko-filološki* 7/4 (1965/6-1967/8), 113-118.
- Mužić, Ivan. „Vlasi i Starobalkanska prekršćanska simbolika jelena na stećcima.“ *U Vlasi u Hrvatskoj Historiografiji*, 215-286. Split: Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, 2010.
- Novak, Grga. „Morlaci (Vlasi) gledani s Mletačke strane.“ *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 45. 579-603. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971.
- Ovid. *Tristia, Ex Ponto*. Great Britain: The Loeb Classical Library, 1939.
- Ovid, John Benson Rose, *The Fasti*. London: Darrel and son, Charging Cross 1866.
- Persius. *Satires of A. Persius Flaccus, with a translation and commentary by John Conington*. Oxford: Clarendon press, 1872.
- Pijović, Marko. *Vlasi U Dubrovačkim Spomenicima Do 14. Stoljeća*. Doktorska disertacija, Fakultet Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2018.
- Pliny. *Natural History vol. I*. London: Bohn's Classical Library, 1855.
- Pliny. *Natural History, vol. V*. London: Henry G. Bohn, 1856.
- Plutarh. *Usporedni Životopisi, I*. Zagreb: August Cesarec, 1988.

- Poljak, Željko. „Dva stoljeća hrvatske speleologije.“ *Naše planine*, revija planinarskog saveza Hrvatske i planinarskog saveza Bosne i Hercegovine, Broj 9-10, godina XXV, septembar-oktobar (1973), 193-195.
- Prosperov Novak, Slobodan. *Povijest hrvatske književnosti, Od Bašćanske ploče do danas*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
- Putnam, Michael J. *Virgil's Pastoral art, Studies in the Eclogues*, Princeton: Princeton university press, 1970.
- Raspudić, Nino. *Jadranski (polu)orijentalizam, prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Jurčić d.o.o. 2010.
- Rihtman-Augustin, Dunja. „Ivan Lovrić i njegovo doba. Referati i saopćenja sa znanstvenog skupa, Odgovorni urednik Milivoj Čatipović »Zbornik cetinske krajine«, knj. 1, Sinj 1979, 403 str.“ *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 19 No. 1. (1982), 298-298.
- Roksandić, Drago. *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu [Ekohistorijski ogledi]*, Zagreb: Meridijani, 2018.
- Sajkowski, Wojciech. „The Peoples Inhabiting the Illyrian Provinces Known under the Name of Morlachs – Definition of the Ethnonym in the Light of the French Literature.“ *Res Historica: czasopismo Instytutu Historii UMCS* br. 41 (2016), 111-123.
- Seneca. *Epistulae Morales, with an English translation by Richard M. Gummere, Ph.D. head master William Penn Charter school Philadelphia, vol. II*. London-New York: William Heinemann and G. P. Putnam's sons, 1920.
- Soldo, Ante Josip. „Porodica Lovrić u XVIII stoljeću.“ U *Zbornik Cetinske krajine, Knjiga I. Ivan Lovrić i njegovo doba, referati i saopćenja sa znanstvenog skupa*. Uredio Milivoj Čatipović, 155-166. Sinj: Kulturno društvo cetinjanin, 1979.
- Stanić, Damir. *Tko su bili ti "strašni Hrvati"?*, Štrigova: Hrvatski državni arhiv / Državni arhiv za Međimurje, 2018. (katalog izložbe)
- Stojković, Marijan. „Ivan Lovrić, pristaša struje prosvjetljenja u Dalmaciji. Povijesne kritike i književne polemike u XVIII. vijeku.“ *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti Knj. 28., sv. 2, Zagreb, (1932), 1-44.
- Surić, Maša, Robert Lončarić, Anica Čuka, Josip Faričić. „Geological issues in Alberto Fortis' Viaggio in Dalmazia (1774).“ *Rendus Geoscience*, Volume 339, Issue 9, (2007), 640-650.

- Šarić, Marko. *Dinarski Vlasi Između Osmanskog Carstva I Venecije. Povijest pravnih institucija jednog krajiškog društva (15.-17. st.)*, Magistarski rad Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2005.
- Šarić, Marko. „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt.“ *Ekonomska i ekohistorija* 6, br. 1 (2010), 55-94.
- Tacitus. *Annals of Tacitus, books XI-XVI. An English translation by George Gilbert Ramsey*. John Murray, London: Albemarle street, 1909.
- Tacitus. *The Histories with an English translation by Clifford H. Moore of Harvard University, The Annals with an English translation by John Jackson, vol. II*. Great Britain: The Loeb Classical Library, 1931.
- Tacitus. *The Agricola and Germania, Translated into English by, R. B. Townshend*, London: Methuen & CO, 1894.
- Tarfa, Alen. „Dodir Mediterana i istočne Europe u svijetlu 'Filozofske geografije'“. *Metodički ogledi*, 18 (2011.) 1, 67-82.
- Tibulus. *Select Elegies of Tibulus, by Michael Wilson*, London, Melbourne, Toronto: Macmillan, New York: St. Martin's press, 1967.
- Todorova, Maria. *Imagining the Balkans, updated edition*. Oxford, New York: Oxford university press, 2009.
- Trencsenyi, Balazs i Michael Kopeček. *Discourses of collective identity in Central and Southeast Europe(1770-1945), text and commentaries, vol. I, Late Enlightenment – Emergence of the modern „National idea,“* Budapest, New York: Central European University Press, 2006.
- Withers, Charles W. J. *Placing the Enlightenment, Thinking geographically about the Age of reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 2007.
- Wolf, Larry. *Inventing Eastern Europe, The map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Standford, California: Standford University Press, 1994.
- Wolf, Larry. *The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford, California: Stanford University Press, 2001.

13. LINKOVI

- Florus, Lucius Annaeus. *The Epitome of Roman History, XXV The Dalmatian War* (Pristupljeno 21.8.2020)

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Florus/Epitome/2H*.html#XXV

- Gaius Maecenas. (Pristupljeno 2.9.2020.)
<https://www.britannica.com/biography/Gaius-Maecenas>
- Gundulić, Ivan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 3. 9.; 15. 11. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23793>
- Horacije, Flak Kvint. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 22.8.2020.)
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=26122>
- Juvenal, Decim Junije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 4. 9. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29638>
- Kačić Miošić, Andrija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 24. 8. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29721>
- Lambert, Claude Francois. (Pristupljeno 19.8.2020.)
<http://www.librinlinea.it/titolo/raccolta-dosservazioni-curiose-sopra-l/TO0E032602>
- Lovrić, Ivan. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 30. 10. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37285>
- Lovrić, Ivan. Urednici: Marko Trogrlić i Redakcija (2018), (Pristupljeno 19.2.2021.)
<https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11984>
- Morlaci. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 15. 8. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41968>
- Ovidije Nazon, Publije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 22.8.2020.)
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45974>
- Perzije Flak, Aul. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 3. 9. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47793>

- Plinije Sekundo Stariji, Gaj. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 24. 8. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48737>
- Pliny, *Natural History vol. VII* (Pristupljeno: 24.8.2020.)
https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi_0978_001:7:49
- Plutarh (Pristupljeno 23.8.2020.)
<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48823>
- Pribojević, Vinko. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 14. 11. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50299>
- Publius Annus Florus (Pristupljeno 21.8.2020.)
<https://www.britannica.com/biography/Publius-Annius-Florus>
- Seneka, Lucije Anej. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 26. 8. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=55383>
- Suidas (Pristupljeno 23.8.2020.)
<https://www.smu.edu/Bridwell/SpecialCollectionsandArchives/Exhibitions/InventionDiscovery/15thCenturyAuthors/Suidas>
- Suidas (Pristupljeno 23.8.2020.)
<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100541279>
- Tacit, Publije Kornelije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 24. 8. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60144>
- Tibul, Albije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 4. 9. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61261>
- Vergilije Maron, Publije. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (Pristupljeno 3. 9. 2020.)
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=64325>
- Vitaliano Donati, (Pristupljeno 19.8.2020.)
<https://www.torinoscienza.it/personaggi/vitaliano-donati>